

Gæld i Gram herred

LÅN, KREDIT OG PENGEØKONOMI I DET NORDLIGE
SØNDERJYLLAND FØR OG EFTER KATASTROFEN
1657-60

AF

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Efter nogle år, hvor virksomheder og privatpersoner med ringe gæld blev anset for håbløst konservative, er det atter blevet respektabelt ikke at have mere gæld, end man kan forrente, men vi er samtidig blevet mindet om, hvor katastrofalt det ville være, hvis man slet ikke kunne låne. Denne banale erkendelse har også sin berettigelse i historisk sammenhæng. For Tysklands vedkommende har Fritz Kaphahn for længe siden argumenteret for, at Tredivårskrigen blandt sine mange andre ulykker også førte til et vidtgående sammenbrud for kreditvæsenet, som yderligere svækkede økonomien.¹ For Danmarks og Slesvigs vedkommende har Bjørn Poulsen peget på tilsvarende konsekvenser af 1600-tallets krige.²

Her skal det undersøges nærmere for det måske hårdest ramte område af alle, Gram herred i hertugdømmet Slesvig, som led ufattelig hårdt under krigen 1657-60. Først skal det indkredses, hvor udbredt kreditøkonomien overhovedet var før krigen. Det er indlysende, at et eventuelt sammenbrud for kreditvæsenet kun kunne have mærkbare konsekvenser for et bondesamfund, der på forhånd var stærkere integreret deri.

1 Fritz Kaphahn: »Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII. Jahrhundert und der Dreißigjährige Krieg«, *Deutsche Geschichtsblätter*, bd. 13, hæfte 6-7 (1912), s. 139-162.

2 Bjørn Poulsen: »'Alle myne rent' Bondekredit i 15-1600-tallet«, *Historisk Tidsskrift*, 15. rk. 5, 1990, s. 247-275. Her s. 274-75.

Bondekredit i Slesvig og Danmark før 1660

Næppe nogen vil anfægte, at gæld og kredit eksisterede i bondesamfundet i 1500- og 1600-tallet. Restancer til godsejere og statsmagt kendes fra mange sammenhænge, og bønder handlede på kredit hos en købmand i købstaden.³ Begge dele er udtryk for en markedsintegration for bønderne, men ikke nødvendigvis en særlig avanceret sådan. Der eksisterede imidlertid også kreditrelationer mellem bønder indbyrdes. De omfattede tilgodehavender for varer og tjenesteydelser, men også gæld, der opstod enten ved arv eller ved, at én part direkte lånte en anden penge mod senere betaling. Spørgsmålet er imidlertid, hvilket omfang og hvilken karakter disse relationer havde. Ole Degn har betegnet bønders tilgodehavender som »en tvungen investering i produktionen« og opfattet dem som et tegn på, at det kneb at få pengene hjem for leverede varer, og han ser den ret udbredte gæld i bondeskifterne som et udtryk for »fortvivlende likviditetsforhold«. Tolkningen modsiges dog noget af, at langt de fleste tilgodehavender var interne i bondestanden.⁴ Heide Wunder har med henvisning til bl.a. Herman Rebels undersøgelser fra Østrig peget på, at mange lån blev ydet blandt slægtninge og naboer uden renter. Mere formelle og upersonlige lån, ydet mod renter, forekom dog også.⁵

Billedet af bondekredit i Danmark og særligt Slesvig før 1660 er afgørende påvirket af Bjørn Poulsen, som især betoner udbredelsen af den 'moderne' kredit, der blev ydet mod rente.⁶ Han mener, at en agrar kreditøkonomi tog et afgørende skridt frem i perioden fra slutningen af 1400-tallet til begyndelsen af 1600-tallet i Slesvig og Danmark, som det skete i meget store dele af Europa. Det omfattede såvel varehandel på kredit som egentlige pengeudlån. Mest avanceret var kreditten i de egne af Slesvig, hvor jorden var selveje og de enkelte jordstykker frit kunne sælges, dvs. de slesvigske marskegne og Femern. Formelle lån med rente og sikkerhed i jord, dokumenteret med gældsbeviser, vandt frem. Som långivere fandt man både kirkelige institutioner, byborgere, adelige og andre bønder. Det gav en meget avanceret, men også

3 Eksempler i Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe, Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*, 1981, s. 135, 228-34, 281-83.

4 Degn; *Rig og fattig*, s. 228 og 235.

5 Heide Wunder: »Finance in the 'Economy of Old Europe': the Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War«, Peter-Christian Witt (red.): *Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance*, 1987, s. 19-47, specielt s. 38-43.

6 Bjørn Poulsen: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, samme: 'Alle myne rent'.

konjunkturfølsom økonomi, hvor bølger af konkurser gik gennem områderne i krisetider.⁷

Så avanceret og gennemtrængende var kreditøkonomien ikke andre steder i Slesvig. Det understreges af de institutionelle rammer. I marsken blev kreditsystemet understøttet med indførelse af offentlige skyld- og pantebøger, der dokumenterede behæftelsen af jord. Det skete 1559 på Nordstrand, 1591 i Ejdersted og 1654 i det delvis marskprægede Stapelholm. I resten af hertugdømmet blev de først almindelige efter midten af 1700-tallet, i kongeriget først senere endnu.⁸

Bjørn Poulsen har dog argumenteret for, at der også var en relativt veludviklet kreditøkonomi i andre dele af Slesvig. Han bygger især sin opfattelse på en analyse af to nordslesvigske bonderegnskaber, ét fra gården Fladsten lige nord for Aabenraa fra 1592-1658, og ét ført af bonden Peter Brorsen i Nørre Vollum mellem Tønder og Ribe 1647-58.⁹ Bjørn Poulsen mener, at der omkring Aabenraa var et »intensivt lånemarked med bred deltagelse«, som dog gradvis kom i krise fra 1630'erne, foranlediget af statens krav, som nok skabte efterspørgsel efter kredit, men efterhånden reducerede udbuddet. I 1660 brød kreditøkonomien stort set sammen.¹⁰ Også i dele af Kongeriget finder Bjørn Poulsen et omfattende og velfungerede kreditmarked i første halvdel af 1600-tallet. Det gælder markant i området omkring København, dokumenteret gennem de udgivne skifter fra Smørum og Lille herred.¹¹

Hans Henrik Appel har også påpeget udbredte gældsforhold i Skast herred i det sydvestlige Nørrejylland, men mener, at de især var udtryk for nære sociale relationer og ikke først og fremmest var drevet af markedsvilkår. Enkelte bønder havde mange kreditrelationer til andre, men Appel mener, at de typisk var fogder og oksehandlere. For de fleste bønder repræsenterede store gældsbeløb efter hans opfattelse uindløste arveparter. Formallån tillægger han generelt mindre betydning. Derimod blev der ifølge Appel ført regnskab – konkret eller mere overført – over, hvad man »skyldte« hinanden. Penge var en »neutral

7 Bjørn Poulsen: 'alle myne rent', s. 256-267. Dette kreditmarked har ligheder med det, B.A. Holderness fandt i England omkring år 1700, idet det også havde meget bred social deltagelse og i høj grad var forbundet med handel med jord. Se B.A. Holderness: »Credit in English Rural Society before the Nineteenth Century, with special reference to the period 1650-1720«, *The Agricultural History Review*, 1976, s. 97-109.

8 Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (red.): *Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschlands*, 2006, s. 13.

9 Bjørn Poulsen: Bondens penge, s. 118-156, samme: 'alle myne rent', s. 267-270.

10 Bjørn Poulsen: 'alle myne rent', s. 274.

11 Bjørn Poulsen: 'alle myne rent', s. 254-256.

målestok«, der kunne gøre ydelser sammenlignelige, og kun når der var stor ubalance, var det nødvendigt reelt at afregne. Den faktiske pengecirkulation var efter hans opfattelse ikke nødvendigvis særlig stor.¹²

Appels analyse svækker dog kun delvis billedet af et ret stærkt monetariseret bondesamfund. Det er i sig selv væsentligt, at så mange forskellige former for ydelser og forpligtelser gennem omregning i penge kunne gøres omvekslelige med andre ydelser og udvekslelige med en tredjepart. Det bidrog til at gøre disse relationer mindre personlige. Også gæld, der skyldtes arv, bidrog til skabelsen af en mere monetariseret økonomi. Når én arving fik en stor fordring på en anden, gav det ringe mening, hvis man ikke regnede med, at den skulle afregnes senere eller forrentes. Det er dog stadig relevant at skelne sådanne gældsposter fra egentlige udlån mod rente, som repræsenterer endnu et skridt i monetariseringsprocessen mod en mere upersonlig og abstrakt forståelse af penge.

Både udbredelsen af formallån og kreditøkonomiens karakter i øvrigt skal her søges belyst med udgangspunkt i Gram herred i den nordligste del af hertugdømmet Slesvig. Området ligger tæt ved både Fladsten, Nørre Vollum og Skast herred. Kildegrundlaget er tingbøger fra årene 1661 og 1667-72 – altså en smule senere end Bjørn Poulsens kilder, men midt i den periode, Hans Henrik Appel dækker.¹³ Både området og kilderne er særlig velegnede til at belyse effekten af krigene. Allerede krigene 1627-29 og 1644-45 havde medført både overgreb på befolkningen og store økonomiske byrder i Nordslesvig.¹⁴ De blev værre endnu 1657-60, hvor man kan tale om vidtgående sammenbrud for samfundet i Haderslev amt.¹⁵

Gram herred

Gram herred dannede en uregelmæssig trekant i området vest for Haderslev. Det hørte til Haderslev amt og dermed siden 1581 til den kongelige del af Slesvig. Frederik 2. og Christian 4. havde systematisk købt adelen ud af området med det resultat, at alene Gram og Nybøl godser

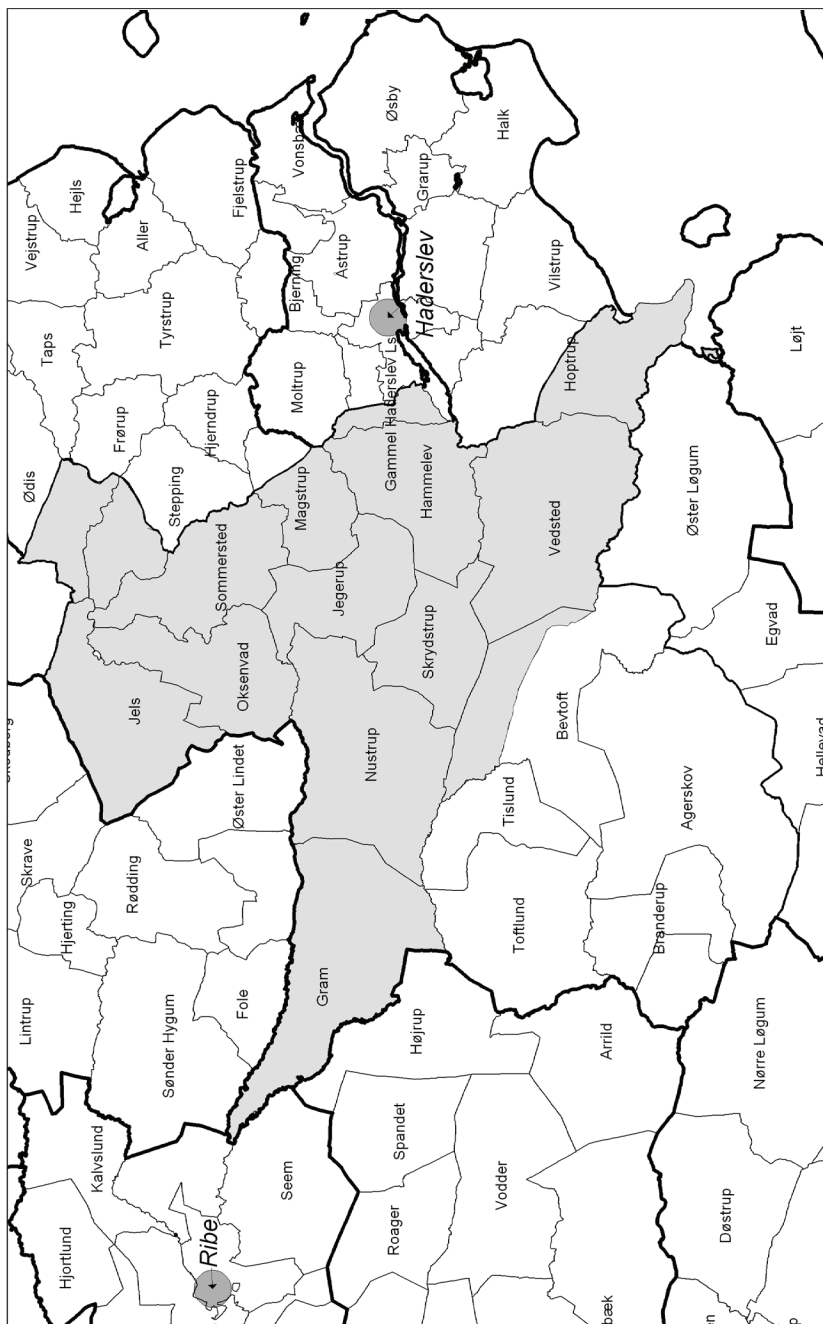
12 Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*, 1999, s. 205-236.

13 LAÅ, Retsbetjentarkiver, Gram herred, tingbøger 1657-61, 1667-70 og 1670-72.

14 Carsten Porskrog Rasmussen: »Bonden og krigens byrder. Direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625-1700«, Lars Bisgård m.fl. (red.): *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, 2006, s. 123-144, her s. 128-136.

15 Aksel Lassen: *Skæbnåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, 1958.

Kort 1: Gram herred omkring 1660.

Kortet viser herredets udstrækning og inddeling i sogne. Herredsgrensen fulgte i høj grad vandløb, men overskar til gengæld meget ofte sognegrænserne.

i den vestligste del lå tilbage som adelig besiddelse.¹⁶ De stod uden for amtets og herredets myndighed. Gram herredsting var derfor kun værneting for bønder og husmænd, der havde kongen både som fyrste og herskab, samt de lokale præster, ladegårdsforpagtere m.fl.¹⁷

Råderetten over jord var helt overvejende knyttet til gårde og gårdparter.¹⁸ Både vurderinger af selvejergårde og overdragelser af ejendomme handler om »gården« eller »ejendommen« som sådan, ikke om jordlodder. Til gengæld var begrebet »en gård« en kompliceret størrelse. I Gram herred var der som i andre dele af Slesvig foregået en vidtgående gårddeling op gennem 1500-tallet.¹⁹ Det afspejles dog kun i ringe grad i Haderslev amts jordebøger, hvor de gamle gårde stadig stod som afgiftsydende enheder, men delt mellem to eller flere bønder.²⁰ Det peger på, at øvrigheden har tilladt bondesamfundet selv at tilpasse gårdstrukturen til folketal og arveforhold. Systemet har afgørende ligheder med det, der kendes fra Skast herred.²¹ I 1500-tallet var det udbredt i store dele af de slesvigske amter, der havde kongen eller andre regerende hertuger som godsherre.

Arvedeling af selvejergårde var en naturlig følge af den nordiske arveret, der stillede alle arvinger lige, men den gik mod fyrsternes ønske. Hertug Hans den Ældre havde i et mandat for Haderslev amt fastslået, at den, der havde den største arvepart, skulle bruge og besidde gården, mens den, der havde en mindre part, enten skulle modtage leje eller sælge sin part.²² Han forsøgte hermed at gennemføre praktisk udelelighed kombineret enten med eneeje eller det norske skyldje, hvor besiddere af mindre parter alene havde ret til en afgift. Dette princip var også tidligere søgt gennemført i forordninger om selvejer gods i kongeriget Danmark.²³

16 Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003, bd. 1, s. 105f.

17 En undtagelse er dog de gårde i Gram sogn, som i 1664 blev afhændet fra Haderslev amt til Gram gods. Dem møder vi i tingbogen fra 1661, men også i visse sammenhænge senere.

18 Et sjældent eksempel på en sag om enkelte jorder handler om et mageskifte af to engskifter i Jels i 1656. Se. LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 2.

19 En række eksempler på gårddelinger i: Emilie Andersen m.fl. (red): *De hansborgske domme 1545-1578*, 1994, s. 305, 311, 329f, 666, 816.

20 Se bl.a RA, slesvigske og holstenske amtsregnskaber, Haderslev amt, jordebøger, 1639-40 m.fl.

21 Appel: Tinget, magten og æren, s. 327-335.

22 Emilie Andersen m.fl. (red): *De hansborgske domme 1545-1578*, s. 109, 341, 345, 348 m.fl. Der var tydeligvis overgangsvanskeligheder. Mandatet er ikke bevaret, men citeres eller refereres til gentagne gange.

23 Knut Dørum: »Det norske skyldje – et særnorsk fænomen?«, *Historisk Tidsskrift*, 101, 2001, s. 289-312, særligt s. 290-293 og 304f.

Det tog sin tid, før mandatet slog igennem, men i løbet af første halvdel af 1600-tallet blev strukturen i praksis mere fast. Gram herreds tingbøger fra 1660'erne og 1670'erne viser, at man regnede med en reel og fast deling, hvor hver gårdpart havde sine egne bygninger og blev vurderet for sig.²⁴ Ved genopbygningen efter krigen 1657-60 var det disse gårdparter, man tog udgangspunkt i.²⁵

Udviklingen synes at have været den samme for de mange kongelige fæstegårde i herredet som for de ret få selvejergårde. En central forklaring er, at fæstebønderne selv ejede deres bygninger, og det gav dem i praksis stor kontrol over successionen på gårdene.²⁶ I 1655 afhændede herredsfoged Jep Andersen fæstegården Fuglsang i Oksenvad sogn til Henrik Vognsen, der samtidig skulle gifte sig med Jep Andersens stedatter. Jep Andersen havde selv overtaget gården ved at påtage sig den påhvilende gæld og forskellige ydelser til arvingerne efter den forrige fæster. I tingsvidnet er indføjjet, at gården blev solgt med forbehold af herskabs rettighed til indfæstning m.v., men det er tydeligt, at også en fæstegård i praksis kunne arves, overtages af kreditorer og sælges.²⁷ Det svarer stort set til det mønster, Hans Henrik Appel har kortlagt i Skast herred.²⁸

Bygningsejet og det forhold, at der de facto var arvegang, skabte kreditrelationer. Selv om den fysiske deling af gårdene var hørt op, skulle boets værdier stadig deles mellem alle søskende efter Jyske Lovs principper. Én arving overtog normalt gården med langt det meste af besætning og indbo. Forordningernes princip med skyldede var ikke slået igennem, i hvert fald ikke i længden. I stedet blev medarvingers anpart beregnet som et pengebeløb. På gården Fladsten ved Aabenraa skete det i 1633 ved, at Jørgen Madsen lånte pengene af præsten, så han kunne købe sin bror ud kontant.²⁹ Muligheden for at optage sådanne lån blev styrket, når kreditorer om nødvendigt kunne overtage gården eller sætte en ny fæster ind. Ofte fik arvingerne imidlertid i stedet selv udstedt et gældsbevis. Så længe pengene blev stående i gården, men

24 Alle vurderinger af f.eks. en »tredjepart gård« behandler den som en selvstændig enhed med egne aktiver og passiver, heriblandt egne bygninger og for selvejergårdes vedkommende egen jord (»ejendommen«).

25 En delvis undtagelse er den helt øde landsby Skjoldager, som blev overtaget som helhed. Se nedenfor.

26 Bygningsejet fremgår af tingbogen, idet bygningerne vurderes blandt aktiverne i alle boer, hvis ikke de var brændt.

27 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 11.

28 Appel: Tinget, magten og æren, s. 329-332.

29 Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*, 1994, s. 60f, med udgivelse af regnskabet.

blev forrentet, fungerede det i praksis på samme måde som skyldet, men reelt gav systemet gårdbesidderen flere rettigheder – blandt andet til at udløse kreditor – og medarvingerne færre, da de ikke ejede en part af gården som sådan, men i stedet havde et krav på ejeren, som kunne fortabes, hvis han gik konkurs.

Vor viden om landbrugsdriften i Gram herred midt i 1600-tallet er begrænset, men til gengæld ved vi god besked omkring 1710, da oplysninger om alle landbrug i Haderslev amt blev indsamlet af en undersøgelseskommission.³⁰ Dens materiale viser en klar kontrast mellem herredets østligste del og resten. I de østlige sogne Hoptrup, Gl. Haderslev, Magstrup, Stepping og Ødis lå den gennemsnitlige udsæd pr. gårdbrug på godt 16 tønner hartkorn. I den vestlige og centrale del af herredet lå den på ca. 8½ tønne hartkorn.³¹ Der var en tilsvarende forskel på kvægholdet. Bønderne i den østlige del havde i gennemsnit godt 5 køer og 10 stykker andet kvæg, som efter tidens forhold er anselige tal. Bønderne i den centrale og vestlige del havde i gennemsnit 3-4 køer og 5 stykker andet kvæg. Det er mere jævnt, men den store andel af »andet kvæg« i forhold til malkekøer i hele herredet er et vidnesbyrd om, at egnens bønder overalt lagde vægt på studeavl. Fåreholdet lå i gennemsnit på 8-9 får pr. gård uden systematisk forskel på øst og vest.

Præcis hvilke dele af produktionen, der var markedsrettede, kan vi kun delvis svare på. Det gælder med sikkerhed studeproduktionen, men i hvert fald i dele af herredet må der også være produceret korn, smør og uld til salg. At bønderne havde en ikke ubetydelig salgsproduktion, fremgår indirekte af de pengebeløb, de ydede til deres herskab. De gamle afgifter fra middelalderen var en blanding af penge- og naturalieydelser, men hovedafgiften var siden 1633 hoveriafløsning, som var en ren pengeafgift.³² Også skatterne blev helt overvejende ydet i penge. Før 1622 var de ubetydelige, men fra Kejserkrigen og frem blev en skattebyrde på 10-15 rigsdaler pr. plov (skattemæssig helgård) pr. år almindelig.³³ Den gennemsnitlige gårdpart i herredet blev regnet for en halvgård og ydede i perioden 1633-57 årligt omkring 15 rigsdaler i afgifter og skat (eller 45 lybske mark i den møntenhed, bønderne regnede i til hverdag).

30 RA, Rentekammeret, Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen af 12.03.1708 vedr. skatterestancer m.m. i Haderslev amt, Beskrivelse af Haderslev amt 1708-15, G.8-9, Gram herred. Kommissionen regnede de enkelte gårdparter fra de gamle jordebøger for selvstændige gårdbrug.

31 En tønne hartkorn udsæd er lig en årlig udsæd på én tønne rug, byg eller boghvede eller to tønner havre. Havren regnes halvt, fordi den både er meget lettere, og derfor regnet i rummål således meget tættere.

32 Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift, 1, s. 234.

33 Carsten Porskrog Rasmussen: Bonden og krigens byrder, s. 135.

Produktionens sammensætning varierede naturligvis fra egn til egn, men ellers var forholdene i Gram herred ikke meget anderledes end dem, man traf mange andre steder i de kongelige og gottorpske amter i Slesvig. Der er imidlertid også betydelige ligheder til det sydlige Nørrejylland, herunder Skast herred. I hvert fald før 1660 var bygnings-ejet, bøndernes reelle kontrol med successionen, gårddivisionerne og en økonomi, der var ret stærkt orienteret mod studeavl, vigtige fællestræk. Umiddelbart er krongodsets totale dominans i Gram herred og det medfølgende fravær af private godsejere og hoveri den største forskel.³⁴ Måske er det vigtigere for vores sammenhæng, at de økonomiske relationer mellem bønder og herskab var stærkere monetariserede i Gram herred og Slesvig generelt end i kongeriget.

Pengeudlånere før krigen

Før krigen 1657-60 havde Gram herred på mange måder en blomstrende økonomi. Ét udtryk for det er, at bønderne kunne betale de betydelige beløb, kongen krævede i afgifter og skatter. Før Kejserkrigen var restancer næsten ukendte, og det ændrede krigen kun kortvarigt på. Først Torstenssonkrigen satte sig noget mere varige spor i form af afgiftsnedsættelser og restancer, som dog stadig kun udgjorde få procent af amtets nominelle indtægt.³⁵

Det er også tydeligt, at der var et udbredt og velfungerende kreditvæsen i herredet. Et eksempel findes på de få sider tingbog, der er bevaret fra månederne før krigen. Hans Bertelsen skulle have Jens Niensens gård i Kastrup »med hans stiftedater« mod at give 300 mark og noget indbo til en anden søster, betale fem gældsposter på i alt 114 mark samt yde Jens Nielsen og hans kone aftægt. Søsterens penge skulle stå rentefrit i gården til 1660, men derefter udbetales eller forrentes med 1 skilling pr. mark, dvs. 6,25 %.³⁶ Det er eksempel på, at arvedeling skabte gældsrelationer, men også, at sådan gæld skulle tages alvorligt og forrentes, når man var ude over den periode, hvor arvingen var umyndig og skulle forsørges. Samtidig havde Jens Nielsen i forvejen gæld eller kredit forskellige steder, dog ikke af voldsomt stort omfang.

Eksistensen af et kreditmarked før krigen kan dog bedst dokumenteres i tingbogen fra 1661, som rummer ca. 30 vurderinger af øde gårde eller dødsboer. I de senere tingbøger finder vi dertil et antal

³⁴ Det skal her erindres, at Gram gods ikke indgår i undersøgelsen, da det ikke hørte under herredstinget.

³⁵ Carsten Porskrog Rasmussen: *Bonden og krigens byrder*, s. 136-138.

³⁶ LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 6.

tinglysninger af vurderinger foretaget 1660-63. Fire af de vurderede boer rummede et større antal tilgodehavender, såkaldt »indgæld«. De er så omfattende og detaljerede, at vi må regne med, at der har ligget et gårdarkiv bag, som indeholdt regnskabsbøger og gældsbreve. Det er derfor sandsynligt, at registreringen i disse tilfælde er forholdsvis fuldstændig. Hertil kommer et femte tilfælde, hvor formynderne for en dreng aflagde regnskab for forvaltningen af en kapital, de havde fået ansvaret for før krigen. Også her må vi regne med en god registrering.

Det mest interessante er boet efter Hans Jessen i Diernæs på den frugtbare sydøstlige halvø.³⁷ Vurderingsmændene noterede 48 tilgodehavender fordelt på 23 debitorer. I de fleste tilfælde står der, at tilgodehavendet var efter en »obligation«, som er omhyggeligt dateret. Både antallet og størrelsen af tilgodehavender og omtalen af »obligationer« peger på, at det var egentlige pengeudlån. Der nævnes ganske vist ikke noget om renter, men det er gennemgående for boerne, at der ofte regnes med påløbne renter på »udgælden«, men normalt ikke på »indgælden«. Det afspejler formentlig, at man på den ene side fastholdt kravet på den udestående gæld, men på den anden side anså det for usikkert at få blot hovedstolen hjem og derfor ikke indregnede tilgodehavende renter i et bos aktiver. Det forekommer helt usandsynligt, at Hans Jessen har udlånt så mange penge over så lang tid og til så mange personer uden renter.

Det gennemsnitlige enkelte tilgodehavende i Hans Jessens bo var på omkring 27 mark (ni rigsdaler).³⁸ Tre beløb var over 50 mark, 25 mellem 20 og 50 mark, mens 19 var under 20 mark. Det kan sættes i forhold til, at Peder Brorsen i Nørre Vollum i 1650'erne i gennemsnit fik godt 40 mark for en stud, og at en gennemsnitsgård i herredet betalte 40-50 mark i skatter og afgifter om året.³⁹ De enkelte beløb repræsenterer altså ikke formuer, men svarer på den anden side til nogle af de største enkeltposter i en løbende bondeøkonomi.

Den vigtigste debitor var Peder Iversen i Genner i nabosognet. Han havde lånt 40 mark ved påske 1636, endnu 30 mark første maj 1641, yderligere 84 mark mortensdag 1643, 48 mark 19. oktober 1647 og endelig 30 mark mortensdag 1653 – i alt 232 mark. Både den samlede gæld og beløbet på 84 mark er klar rekord, men Peder Iversen var ikke alene om at låne mere end én gang. Også Noe Iversen i Diernæs lånte

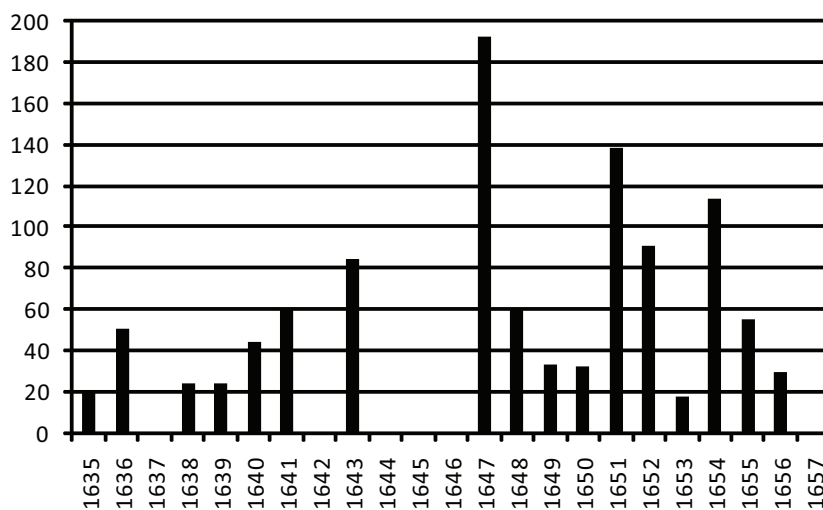
³⁷ LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 18-19.

³⁸ Den daglige valuta i Slesvig var den lybske mark, der på dette tidspunkt var dobbelt så meget værd som en dansk mark, så der kun gik tre lybske mark på en rigsdaler og to på en sletdaler.

³⁹ Studepriser: Bjørn Poulsen: Bondens penge, s. 149. Afgifter og skatter: se ovenfor.

fem gange, Las Eskesen og Iver Madsen i samme by gjorde det hver fire gange, tre personer lånte tre gange, og fem gjorde det to gange. Det samlede tilgodehavende pr. debitor var derfor godt 55 mark. Fire personer skyldte over 100 mark, og andre fire mellem 50 og 100.

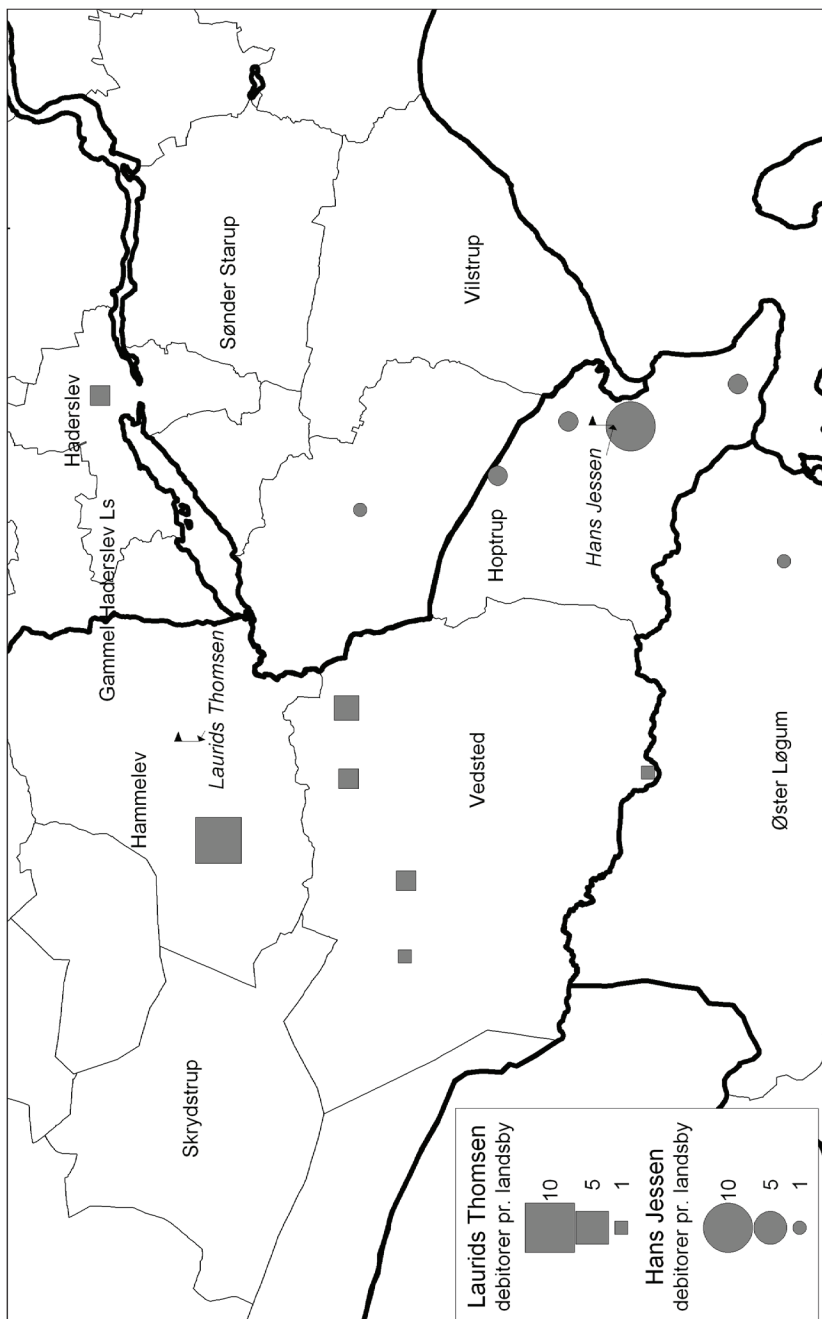
Figur 1:
Hans Jessen i Diernæs' udlån 1635-1657, nye lån pr. år i mark lybsk.

Note: Otte udaterede poster er ikke medtaget.

Pengene var udlånt over lang tid, som det fremgår af figur 1. Det ældste tilgodehavende er fra 1635, det senest daterede fra 1656. Over den periode var der udlånt penge næsten hvert eneste år, dog med en markant pause 1644-46, som hænger sammen med Torstenssonkrigen. Allerede i 1647 kunne Hans Jessen imidlertid udlåne et rekordstort beløb. Skønt registreringerne kun omfatter de beløb, som ikke var betalt tilbage i mellemtiden, er det oplagt, at der må have været et ret stort og løbende overskud i Hans Jessens økonomi, som han systematisk lånte ud. Låntagerne var lokale. Fire låntagere har ikke kunnet lokaliseres, mens de øvrige alle var fra hjemsoget eller i et enkelt tilfælde som nævnt fra Genner i nabosognet Øster Løgum, alle inden for 7-8 km. Beliggenheden ses af kort 2.

Kort 2: Bopælen for Hans Jessens og Laurids Thomsens debitorer i forhold til långivers bopæl.

Ligheden mellem Hans Jessens udlånsvirksomhed og Jørgen Madsens samtidige udlån fra Fladsten en halv snes kilometer længere mod syd er påfaldende.⁴⁰ Både koncentrationen af lånene i nabolaget, deres størrelse og tendensen til, at mange lån blev stående i årevis uden at blive betalt tilbage, kan genfindes. En væsentlig forskel er, at Jørgen Madsen standsede sin långivning efter Torstenssonkrigen, mens Hans Jessen fortsatte sin ufortrødent – måske endda i stigende omfang. Både antallet af debitorer, det samlede og det gennemsnitlige lånebeløb var endda større hos Hans Jessen end hos Jørgen Madsen.

Hans Jessen og Jørgen Madsen repræsenterer begge en markant og succesrig pengeøkonomi. Omvendt må naboernes økonomi have været mindre gunstig, siden lånene ikke blev betalt tilbage. Særlig markant er det, at så mange af Hans Jessens debitorer havde behov for at gå til hans velspækkede pengeskrin to eller flere gange. Det betyder, at de ikke kun har haft brug for penge ved gårdovertagelse, som Bjørn Poulsen har formodet om mange af Jørgen Madsens skyldnere, der normalt kun lånte én gang.⁴¹ Imidlertid har deres økonomi åbenbart ikke set værre ud for Hans Jessen, end at han har været villig til at fortsætte sin udlånsvirksomhed – og til at øge tilgodehavendet hos de samme bønder.

Hans Jessen var ikke den eneste på egnen, der lånte ud. Laurids Thomsen, der boede på et husmandssted i Tørningskov i nabosognet Hammelev, men ved sin død under eller lige efter krigen havde besætning som en gårdmand, havde været en næsten lige så aktiv pengeudlåner som Hans Jessen.⁴² Han efterlod sig en række udestående kapitalposter på i alt 509 mark, som dog ifølge boopgørelsen næsten alle var »uvisse«. Der var to store tilgodehavender på 120 og 60 mark, to små på under ti mark, mens alle andre lå mellem 12 og 37 mark. Geografisk var der ni tilgodehavender fra nabolandsbyen Gammel Ladegård, yderligere ti fordelt på andre nabobyer samt to i Haderslev by. Kort 2 giver indtryk af, at han dækkede et nærområde af samme størrelse som Hans Jessen. De to krav på borgere i Haderslev kunne pege på, at Laurids Thomsen har forsynet dem med varer, mest sandsynligt stude, som skulle afregnes senere. Det kan til gengæld vanskeligt forklare hans mange tilgodehavender i nabolaget, og så tæt på Haderslev by er det mindre sandsynligt, at han har leveret købmandsvarer til naboerne. Egentlige lån forekommer mere sandsynlige.

40 Bjørn Poulsen: Bondens penge, s. 129-134.

41 Bjørn Poulsen: Bondens penge, s. 133.

42 LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 52-53. Der er tale om en tinglysning af en vurdering fra 1661, som dog ikke findes i tingbogen fra det år. Da der var besætning i boet, var ejendommen i drift, og Laurids Thomsen er formentlig død ret kort før vurderingen.

Uheldigvis var netop den egn, Laurids Thomsen havde penge til gode på, blandt de hårdest ramte af krigen. Endnu i 1668 hedder det om landsbyerne Gl. Ladegård, Arnitlund og Over Jerstal, der omfattede godt 60 % af det udlånte beløb, at de var »gandsche øde« eller »gandsche øde och affbrende«. ⁴³

Ingen af de andre boer rummer så mange udestående poster som Hans Jessens og Laurids Thomsens. Hans Taysen i Sønderballe, en naboby til Diernæs, havde dog ved sin død i 1657 efterladt sig hele 1.751 mark, »huilcke sal. Hans Taysen sielff haffuer udsatt paa rendte«. ⁴⁴ Jørgen Jensen i Pamhule var udnævnt til formynder for sønnen Tøge Taysen, men var død under krigen. Hans søn Jep Jørgensen aflagde regnskab 1661 og afstod samtidig aktiverne til den nye formynder. Han fik godskrevet de påløbne renter som dækning for forsørgelsen af sønnen, og fordi de ikke var betalt fuldt ud under krigen. Det viser imidlertid, at man før krigen havde regnet med, at disse beløb skulle forrentes.

Boet omfattede syv daterede gældsbreve på 58 til 750 mark samt et resttilgodehavende hos den fratrædende formynder på 193 mark og 8½ skilling. Også Hans Taysen havde lånt penge ud både før og efter Torstenssonkrigen, idet to gældsbreve var fra hhv. 1640 og 1643, fem andre fra 1647-54. Langt det største gældsbreve var udstedt af Tomas Jepsen i 1652. Det lød på hele 750 mark, som kan have været en del af en salgssum for en gård eller et beløb udlånt for at finansiere et generationsskifte. To andre debitorer var Tøge og Peder Taysen efter gældsbreve fra 1647, 1651 og 1653. Det er formentlig den afdødes brødre, men både de forskellige datoer og formuleringen om, at Hans Taysen havde udsat pengene på rente, tyder på, at det er egentlige lån og ikke resultat af en arvedeling. Her synes man nok at have lånt penge inden for familien, som påpeget af Appel og Heide Wunder, men mod rente.

Christen Jensen i Kolsnap i det hårdt ramte Nustrup sogn havde 19 udestående beløb. ⁴⁵ I hjembyen havde Christen Jensen hele otte debitorer, men beløbene var små – mellem 1 og 16 mark. Præst og degn i sognebyen Nustrup skyldte henholdsvis 5 og 21 mark. Større tilgodehavender havde Christen Jensen i en række nabolandsbyer, hvor fire personer skyldte hhv. 30, 30, 40 og 60 mark, mens tre andre skyldte småbeløb. Der er ingen oplysninger om, hvor gamle tilgodehavenderne var. Umiddelbart virker de store og runde beløb som regulære lån, mens de små udmærket kan være resultat af handel eller former

43 LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 79.

44 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 65.

45 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 26-27.

for hjælp og ydelser til naboerne. En lignende blanding af fordringer finder vi i boet efter Iver Mortensen i Årup i herredets vestligste spids.⁴⁶ Modsat de tre forrige skyldte han dog mere, end han havde til gode.

Selv om vi ikke har absolut sikker viden om, hvad de mange tilgodehavender i disse fem boer repræsenterer, efterlader de ringe tvivl om, at man også i Gram herred fandt et antal bønder af den type, Bjørn Poulsen har analyseret fra Fladsten og Nørre Vollum – bønder, der havde kapital i overskud og lånte den ud i pæne portioner mod rente, mest på den snævre hjemegn. Med undtagelse af Iver Mortensen var de her omtalte fem bønder endda mere kapitalstærke end Jørgen Madsen på Fladsten og Peter Brorsen i Nørre Vollum. Samtidig er det markant, at der blev etableret tilgodehavender over en lang periode både før og efter Torstenssonkrigen. Umiddelbart er der ikke tegn på en kreditkrise i årene efter 1645.

Skyldnerne

Mens det trods alt kun er et begrænset antal boer i materialet, der rummede væsentlige tilgodehavender, var der langt flere, som rummede gæld. De fleste af dem er vurderinger af ødegårde. Som aktiver vurderes bygningerne, typisk en smule indbo af meget ringe værdi og selve jorden, hvor der var tale om selvejergårde. Heroverfor står en opgørelse over gælden til de kreditorer, der var i live, eller hvis arvinger havde styr på papirerne. Derimod omfatter opgørelserne ikke eventuelle fordringer, som den afdøde måtte have haft på andre.

I alt finder vi i tingbogen fra 1661 vurderinger af 29 øde gårde eller dødsboer efter gårdmænd med gæld.⁴⁷ Hertil kan lægges yderligere fire sådanne opgørelser fra 1660-61, som er bevaret, fordi de blev tinglyst i senere tingbøger.⁴⁸ Geografisk er materialet skævt. Der blev foretaget en besigtigelse af alle ti gårde i landsbyen Skjoldager i Gram sogn, og

46 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 28-29.

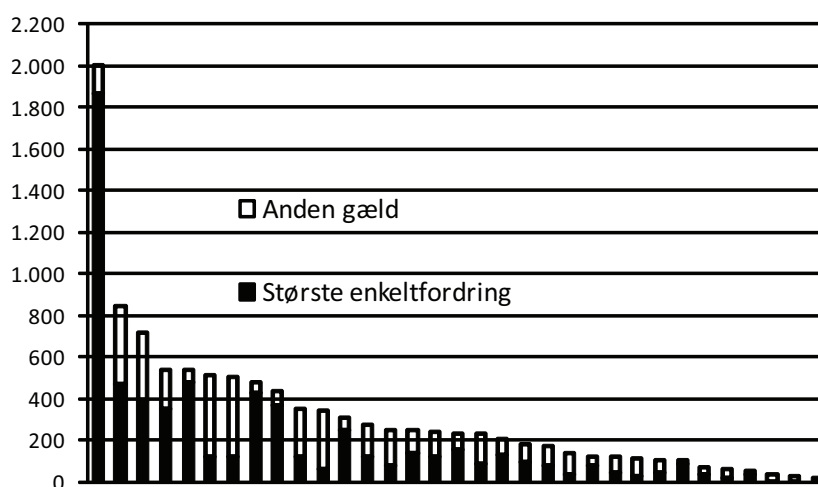
47 Det omfatter boerne og gårdene efter Knud Hansen i Tiset, Jørgen Nissen i Hoptrup, Peder Hansen i Bæk, Christen Jensen i Kolsnap, Iver Mortensen i Årup, Jørgen Christensen i Hammelev, Anders Pedersen i Lert, Villads Ebsen i Ålkær, alle ti gårde i Skjoldager, Hans Mikkelsen i Uldallund, Nis Kock og Jes Gertsen, begge i Højrup, Las Lauritsen i Diernæs, Mads Lilholt og Mads Hansen, begge i Hammelev, Jes Laursen i Kastvrå, Peder Jessen i Tiset, Laue Jepsen i Kastvrå, Peder Jørgensen i Magstrup og Hans Jensen i Styding, se LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 16, 19-20, 26-31, 35-39, 43-46, 50, 54, 59-61 og 69.

48 Boerne efter Morten Skov i Sommersted, samt Ebbe Holdensen, Jørgen Bertelsen og Knud Nielsen, alle Kastup i Gram sogn, se LAÅ, Gram herred, tingbog, 1667-70, fol. 3f og 70-73.

yderligere seks opgørelser er fra andre byer i samme sogn, herredets vestligste. Resten er til gengæld fordelt over syv sogne fra alle dele af herredet.

Figur 2:

Samlet gæld og største enkeltpost i 33 boer, fordringer i mark lybsk.

I alt blev der i de 33 boer anmeldt 230 fordringer på ca. 10.750 mark i alt.⁴⁹ I gennemsnit var der syv fordringer og godt 300 mark i gæld pr. bo. Gælden svingede dog voldsomt, som det fremgår af figur 2. I et enkelt bo (Peder Jessens i Tiset) var der gæld for godt 2.000 mark, og i to andre hhv. godt 700 og godt 800 mark. De var dog klare undtagelser. En række boer klumpede sig med gæld omkring 500 mark, og derfra falder den samlede gæld pr. bo jævnt mod nul. Vi må regne med, at en række fordringer var glemt under krigen, så den reelle gæld var højere, men det er næppe helt misvisende, at de fleste bønder har haft en gæld, der svingede mellem 5-600 mark og nul. Antallet af fordringer svingede tilsvarende. I seks boer var der mere end ti fordringer, i tolv boer 6-10 og i resten fem eller færre. Heri indgår i samtlige boer på nær ét kronen i kraft af restancer i skat, landgilde mv.

⁴⁹ Ved opgørelsen er gebyret til foged og vurderingsmænd for selve vurderingen konsekvent udeladt.

Tabel 1:
Gæld i 33 boer vurderet 1660-61, fordelt procentvis på kreditortyper.

Sum (mark lybsk)	Arvin- ger	Andre bønder	Køb- stads- bor- gere	Tjene- stefolk	Kirken	Kronen
2006	93 %	1 %	0 %	2 %	2 %	2 %
845	10 %	7 %	65 %	10 %	0 %	8 %
722	60 %	32 %	0 %	7 %	1 %	0 %
544	64 %	30 %	2 %	0 %	1 %	3 %
536	90 %	8 %	0 %	0 %	0 %	2 %
517	0 %	59 %	24 %	15 %	0 %	2 %
508	30 %	63 %	0 %	2 %	3 %	2 %
479	90 %	0 %	0 %	0 %	1 %	9 %
435	0 %	95 %	0 %	0 %	3 %	2 %
356	34 %	15 %	19 %	0 %	0 %	32 %
347	0 %	46 %	12 %	0 %	18 %	24 %
312	0 %	14 %	80 %	0 %	0 %	5 %
275	0 %	13 %	44 %	32 %	0 %	12 %
250	0 %	85 %	9 %	0 %	3 %	4 %
249	0 %	97 %	0 %	0 %	0 %	3 %
239	0 %	80 %	17 %	0 %	0 %	3 %
235	0 %	85 %	0 %	0 %	0 %	15 %
233	0 %	92 %	2 %	0 %	2 %	3 %
211	0 %	0 %	0 %	0 %	87 %	13 %
183	0 %	94 %	0 %	0 %	0 %	6 %
178	0 %	54 %	36 %	0 %	0 %	10 %

(Tabellen fortsættes på næste side)

Tabel 1 (fortsat):

Sum (mark lybsk)	Arvin- ger	Andre bønder	Køb- stads- bor- gere	Tjene- stefolk	Kirken	Kronen
136	0 %	72 %	0 %	19 %	0 %	9 %
127	0 %	0 %	10 %	0 %	64 %	26 %
123	0 %	29 %	41 %	0 %	0 %	30 %
117	0 %	40 %	0 %	26 %	21 %	13 %
107	0 %	64 %	4 %	24 %	0 %	8 %
104	0 %	92 %	0 %	0 %	0 %	8 %
68	0 %	53 %	12 %	0 %	0 %	35 %
64	0 %	42 %	0 %	0 %	9 %	48 %
51	0 %	72 %	13 %	0 %	0 %	15 %
33	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	100 %
31	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	100 %
17	0 %	0 %	55 %	0 %	0 %	45 %
I alt:						
10.632	37 %	34 %	13 %	4 %	4 %	8 %

Kronens krav udgjorde knap 8 % af de samlede gældsposter, ca. 4 % var skyldig løn til tjenestefolk, 4 % krav fra præster og kirker, 13 % krav fra købstadsborgere, mens de resterende 71 % næsten alle var krav inden for bondebefolkningen, idet enkelte dog ikke lader sig bestemme.⁵⁰ Kravene fra myndigheder og tjenestefolk kan overvejende knyttes til sammenbruddet under krigen. Det drejer sig typisk om få års skyldig skat og landgilde og 1-2 års skyldig løn. Hovedinteressen må samle sig om de øvrige gældsposter.

En enkelt fordring udgjorde en væsentlig del af gælden i mange boer, herunder mange af dem, hvor gælden var størst.⁵¹ Hovedkreditor var

⁵⁰ Stands- og rangspersoner (ud over præster og borgmestre) er ikke regnet for en kategori for sig, da der kun forekommer én post til en officer.

⁵¹ I et par tilfælde er fordringer fra flere søskende her betragtet som én fordring, også når de er anført hver for sig.

i to af boerne borgmestre fra Haderslev og i ét tilfælde en sognekirke, men i de øvrige 18 boer med en gæld over 150 mark var det andre medlemmer af bondestanden. En væsentlig del af disse store enkeltfordringer og enkelte andre poster kan med større eller mindre sikkerhed identificeres som arvelodder eller restgæld af en købesum, og de er udskilt for sig på figur 2. Det store krav mod Peder Jessens selvejergård i Tiset kom fra Jesper Laursen i Stensbæk, som fremlagde en kontrakt fra 1649, hvorpå der resterede hele 410 rigsdaler plus 125 rigsdaler i skyldig rente. Dette enorme beløb kan næsten kun være enten en købesum eller en arvelod.

I Iver Mortensens bo (nr. 3 på figuren) anmeldte Mads Mortensen et krav på 97 sletdaler (194 mark) og Anne og Mette Mortensdatter hver krav på 100 mark »børnepenge«. Det må være Iver Mortensens søskende, hvis arv efter forældrene er blevet stående i gården. Hovedkravet i Christen Hansens bo (nr. 5) var på 480 mark »børnepenge« til to kvinder i en naboby, og i endnu fire boer tales om »børnepenge« på hhv. ca. 420, 150, 120 og 80 mark. Endelig er det sandsynligt, at Hans Bertelsens krav på 350 mark i boet efter Jørgen Bertelsen i Kastrup (nr. 4 på figuren) er et arvekrav fra én bror mod en anden. Det er således oplagt, at Hans Henrik Appel har ret i, at de fleste af de meget store gældsposter havde med arv at gøre.

Materialet rummer meget få oplysninger om vilkårene for disse børnepenge og anden arv, der er blevet stående i gårdene. Alt peger dog på, at umyndige børns arvelod normalt henstod uforrentet, så længe den nye gårdmand forsørgede børnene, men skulle forrentes eller udbetales, når arvingerne blev voksne. Sådan var det konsekvent ved København 1644-48, med henvisning til recessen.⁵² Tilsvarende vilkår blev aftalt i 1661, da en gård i Højrup, der egentlig var arvet af en umyndig pige, blev overladt til en ny fæster.⁵³ I boopgørelserne fra Gram herred forekommer tilskrevne renter til børnepenge kun sporadisk, men et markant eksempel findes i boet efter Hans Knudsen i Ringtved, der blev opgjort i 1665. Her krævede tre brødre renter af en arvepart på hele 1.800 mark efter et arveforlig af 1639, mens en anden kreditor krævede renter af 100 mark »enkepenge«.⁵⁴ Det forekommer rimeligst, at det har været gængs praksis – om end renterne næppe altid blev betalt.

⁵² *Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48*, udg. af Jørgen H. Andersen 1984, s. 12, 15, 19, 20 etc.

⁵³ LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 34.

⁵⁴ LAÅ, Gram herred, tingbog, 1667-70, fol. 57-58.

Gæld inden for bondebefolkningen, som ikke med nogenlunde sikkerhed kan knyttes til arv og gårdkøb, omfattede dog ikke mindre end godt 3.600 mark. Det dækker over en enkelt post på hele 366 mark, seks på hver 100-140 mark, yderligere 12 poster på 50-99 mark, 38 poster på 20-49 mark samt en lang række mindre beløb. Blandt disse poster gemmer der sig sikkert flere arveparter end dem, vi har fundet, men det kan ikke gælde alle poster og næppe de fleste. I en række tilfælde tales om, at gælden var efter en »obligation«, som sandsynliggør, at det er et egentligt lån. Det samme gælder særligt de »mellemstore« beløb på 20-100 mark, som ligner de beløb, nogle af de driftige bønder lånte ud, og som ligger ud over værdien af de fleste dagligdags ydelser fra nabo til nabo.

I tre boer var der fem eller flere sådanne gældsposter over 20 mark til andre bønder mv. (ud over de sikre arveparter), i ni boer var der tre eller fire, mens der i tretten boer kun var en enkelt eller to og i syv slet ikke blev anmeldt nogen. De fleste bønder havde kun få væsentlige gældsrelationer, men et ikke helt lille mindretal var markante deltagere på kreditmarkedet som låntagere, om end ingen af lånerne kommer op på samme antal relationer som de mest markante kreditorer.

En enkelt møder vi på begge sider af bordet, nemlig Iver Mortensen i Årup. Han havde syv udestående beløb rundt om i nabolaget, men han skyldte langt mere, nemlig hele 740 mark. Heraf var knap 400 mark krav fra tre personer, der efter alt at dømme var hans søskende, men der var også anden betydelig gæld. To kvinder krævede tjenesteløn, heriblandt den ene søster, som havde til gode for fire år, og præst og myndigheder krævede skyldige afgifter. Men ud over disse poster var der yderligere otte krav: et på 16 mark, et på 20 mark, fem på hver 40 mark og ét på 64. Seks af kravene var efter »brev« eller »obligation«, et syvende efter tingsvidne. Også Iver Mortensen – eller evt. hans far – har haft behov for at låne penge, men det har ikke ændret ved, at der også kunne regnes med pæne arveparter til de andre søskende, og at Iver Mortensen endda samtidig havde penge til gode hos andre bønder i samme opland, hvor hans egne kreditorer boede – dog gennemgående lidt mindre beløb.

Gæld til borgere og kirker

Gæld til købstadsborgere betød samlet markant mindre end gæld inden for bondesamfundet, og den var koncentreret om et mindretal af boerne. Købstadsborgere anmeldte fordringer i halvdelen af boerne,

men kun i ni boer var de samlede krav over 40 mark, og blot i tre blev der anmeldt mere end ét krav over 20 mark fra byfolk. Kun en fjerdedel af de undersøgte boer havde altså større gæld i købstæderne og normalt kun til én kreditor. Hele to tredjedele af den samlede anmeldte gæld til byborgere skyldtes tre fordringer på hhv. 475, 250 og 120 mark til købmænd i Haderslev. Disse store runde beløb kan næsten kun være enten arvelodder eller lån optaget for at klare et generationsskifte, formentlig det sidste.

Næsten alle de købstadsborgere, der anmeldte gæld, kom fra Haderslev, skønt Gram sogn, som ligger tættere på Ribe, tæller så meget i materialet. Tre bønder i sognet skyldte ganske vist penge i Ribe, men de to af dem havde også gæld i Haderslev, og samlet var der i boerne fra Gram sogn markant flere gældsposter i Haderslev (syv) end i Ribe (tre). En enkelt bonde i Hoptrup sogn længst mod syd i herredet skyldte et lille beløb i Aabenraa, men samlet synes stort set hele herredet at have været orienteret mod Haderslev.

De store handelshuse i Haderslev har formentlig haft mindst lige så godt styr på deres fordringer som folk i bondesamfundet. Der derfor ingen grund til at tro, at de anmeldte krav fra byerne er mindre repræsentative end kravene internt i bondesamfundet. Det peger på, at der naturligvis var en økonomisk integration mellem by og opland, men at de færreste af bønderne havde deres primære kreditrelation i købstaden. Det var formentlig typisk for de fleste bondesamfund i både hertugdømmerne og kongeriget. I landsbyen Jenfeld nær Hamburg, hvor Günther Bock har analyseret gældsforholdene ca. 1612, havde alle bønder ganske vist gæld i Hamburg, men kun for to bønder var posten i Hamburg den vigtigste gældsfordring, og gælden i byen udgjorde kun ca. 20 % af den samlede gæld.⁵⁵ I Skast herred havde de bønder, hvis boer blev behandlet ved herredstinget i 1636-37, 14 % af deres tilgodehavender i Ribe, mens kun ganske få procent af deres gæld var til borgere i Ribe og Varde.⁵⁶

Endelig udgjorde kirkelige institutioner en særlig långivertype. I seks boer var »kirkekapital« eller lignende blandt boets kreditorer. I de to tilfælde drejer det sig om ret små beløb. Peder Jørgensen i Magstrup skyldte derimod godt 131 mark kapital og rente til Hammelev kirke og godt 50 mark »armpenge«. To andre bønder skyldte hhv. 81 og 63 mark i »kirkepenge«, mens Knud Nielsen i Kastrup skyldte 20 mark til Gram

⁵⁵ Günther Bock: »Bauer, Geld und Krise des Spätmittelalters im Hamburger Umland«, Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (red.): *Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschlands*, 2006, s. 115-142, her s. 130f.

⁵⁶ Degn: Rig og fattig, s. 235.

kirke. En del landsbykirker havde kapitaler, som blev bestyret af lokale kirkeværger. De lånte pengene ud i lokalsamfundet – mod rente. Også disse lån blev bevilget af bønder til bønder, men betød i øvrigt ikke så meget i det samlede billede.

Gæld i Skjoldager

I den lille landsby Skjoldager i Gram sogn får vi et særligt indblik i de samlede gældsforhold, fordi alle ti gårde i byen blev vurderet samlet i 1661.⁵⁷ Baggrunden var den triste, at de alle var øde. Også i Skjoldager var gælden af meget forskellig størrelse fra gård til gård. I en enkelt gård, Thomas Mikkelsens (nr. 1 i rækkefølgen), var der kun krav på godt 50 mark, mens kravene i de øvrige var fordelt fra ca. 100 til ca. 500 mark.

To gennemgående kreditorer synes at kunne knyttes til krigsårene. Fogden på Gram, Johan Selmer, havde penge til gode i syv af ti gårde. Beløbene svingede mellem 10 og 60 mark, men var meget uregelmæssige, og der nævnes ikke obligationer eller gældsbreve. Forskellige forhold taler for, at Johan Selmer har lagt penge ud for folk under krigsårene. Præstekonen Anna i Gram havde penge til gode i gård nr. 2, 3, 4 og 7, de to første beløb »for korn«, de to sidste dateret 1657 og 1658.

Derimod går næsten al anden gæld med sikkerhed tilbage til tiden før krigen. De største fordringer var interne i byen. Tomas Mikkelsen på gård nr. 1 havde haft krav på hele seks af de ni andre gårde, nemlig nr. 2, 4, 5, 6, 9 og 10 i den rækkefølge, de nævnes. På nær ét var alle krav baseret på obligationer fra 1651, men de var af vidt forskellig størrelse, hhv. 366, 140, 124, 40 og 32 mark. Det sjette tilgodehavende på 85 mark i gård nr. 6 var derimod dateret 1654. Men også Peder Hansen på gård nr. 8 havde krav på flere naboer. Det største krav på 91 mark i Jep Christensens gård (nr. 3) var også fra 1651, men hertil kommer, at Peder Hansen havde 14 mark til gode fra 1653 og yderligere 74 mark fra 1656 hos Mads Hansen i gård nr. 6, og i gård nr. 5 havde han overtaget en fordring fra 1648 fra en tredjemand.

Det betyder, at hele otte af de ti gårde var forbundet ved gældsrelationer, der var etableret 1651 med de to bønder som kreditorer og de seks andre som debitorer. I én af gårdene var der endnu en gældsrelation fra samme år til endnu en person i byen, som dog ikke var gårdejer.

57 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 36-39.

På én eller anden måde er der sket en omfattende fordeling af værdier og krav i byen det år, men det er ikke let at gennemskue, hvad den har gået ud på. Det kan vanskeligt være arv, for så burde det være flere, der fik krav på én, og ikke omvendt. En mulighed kunne være omfordeling af jord, men imod det taler, at relationen gik på tværs af de to helgårde, som byen samlet bestod af, og som var delt regelmæssigt i seks sjettedelsgårde og fire fjerdedelsgårde (hhv. gård 1-6 og 7-10).

Samtidig er der tegn på, at de to kreditorer mere generelt fungerede som en lånekilde, idet der også var obligationer fra andre år, og Peder Hansen havde desuden penge til gode hos flere bønder i nabolaget. Ebbe Holdensen i Kastrup skyldte ham 80 mark efter en obligation fra 1652 og Iver Mortensen i Årup skyldte 40 mark.⁵⁸ Da vi kun kender disse to gældsforhold, fordi boerne efter de to debitorer er opgjort i tingbogen, kan der let have været flere.

Til gengæld havde de syv bønder, der var debitorer hos de to, kun få andre større gældsposter. I gård nr. 9 var der en post på hele 480 mark som »børnepenge«, den største enkeltfordring i hele byen, mens bønderne på gård nr. 4, 5 og 6 hver skyldte et beløb på 20-60 mark til en person i nabolaget og Mads Hansen på nr. 6 desuden 30 mark i Haderslev.

Derimod havde Jes Pedersen i gård nr. 7 et helt andet mønster af gæld end byens andre bønder. Han indgik slet ikke i de gensidige gældsrelationer i byen. Jes Pedersen skyldte som flere af naboerne penge til Johan Selmer og præsteenken, men først og fremmest havde han en hel række andre kreditorer. Niels Sørensen i Ribe, havde 64 mark til gode efter en obligation fra 1651, og to købmænd i Haderslev krævede tilgodehavender på 22 og 33 mark. Tre andre personer, hvoraf to var fra nabolaget, krævede hhv. 120, 28 og 24 mark, i det ene tilfælde efter »obligation« fra 1655, ridefogden krævede 12 mark, og hele tre tjenestefolk havde løn til gode for tjeneste. Jes Pedersen var som Peder Hansen og Thomas Mikkelsen vævet ind i et omfattende spind af gælds- og kreditrelationer til mange personer – men altså som skyldner. Han havde tydeligvis haft vanskeligheder, men også kunnet opnå kredit og måske lån adskillige steder.

Vores forståelse af gældsmønstrene i Skjoldager hæmmes af, at vi ikke ved, hvad der havde skabt de omfattende gældsforhold i 1651, men en række forhold ligner det, der er fundet ved analyser af gældsforhold i enkelte landsbyer andre steder. I Jenfeld ved Hamburg havde en enkelt husmand i 1612 store tilgodehavender, både i landsbyen og

58 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 29 og 1667-70, fol. 70-71.

i dens omegn, men kun to andre bønder i byen havde penge til gode, mens alle landsbyens ti gård- og husmænd havde gæld, om ikke af voldsomt omfang. Samme mønster fandt W.A. Boelcke i landsbyen Kornwestheim i Württemberg. Her var der i 1608 og 1628 hhv. fire og én bonde, som havde lånt penge ud til andre, mens der i 1591 var 14, som havde optaget lån.⁵⁹

Efter krigen

Gram herred blev overordentlig hårdt ramt af krigen 1657-60. Den svenske besættelse 1657-58 synes at have virket nogenlunde som krigene før, mens den helt store katastrofe kom med den allierede hjælpehær, som tog kvarter på egnen i 1658 og beherskede den til 1659. Der foreligger mange efterretninger om den rædsel, disse tropper spredte, og fra større områder flygtede folk, bl.a. til Kolding og Ribe. Det medførte i sig selv, at økonomien brød sammen, da der ikke blev sået, og det i øvrigt var meget svært at redde kvæg under de forhold. Oven i det medførte tropperne en epidemi (formentlig tyfus), som begyndte at sprede sig i 1659. Aksel Lassen har beregnet, at den i bl.a. Jels-Oksenvad og Gram sogne i Gram herreds vestligste og nordligste spidser medførte, at mere end to tredjedele af befolkningen døde. Han har ikke tal for de øvrige sogne i herredet, men i sogne umiddelbart sydøst for dette døde mellem en tredjedel og halvdelen af alle. For Gram herred må det formodes, at dødeligheden har svinget mellem 70-90 %, hvor det var værst, og måske 30-50 %, hvor det gik mindst hårdt til.⁶⁰

Den seneste jordebog fra tiden før krigen er fra 1639/40 og opgæver ca. 748 gård- og husmænd i Gram herred.⁶¹ Jordebogen fra 1687 regner med i alt 787 gård- og husenheder i herredet, inkl. mange øde, så den må bygge på en førkrigsjordebog.⁶² På dette tidspunkt var ca. 25 gårde og huse i Gram sogn afstået til Gram gods. Vi må derfor regne med, at herredet rummede omkring 800 brugsenheder før krigen.

Langt de fleste stod øde efter krigen. Den ældste skattemåling efter krigen fra Gram herred er fra 1663.⁶³ Da var der 252 skattebetalere i herredet. Det dækker ikke det samlede antal husstande, for amtsmyn-

59 W.A. Boelcke: »Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts«, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 176 nr. 4, (1964) s. 319-358, specielt s. 338 og 346.

60 Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, 1958, specielt s. 16-30 og 73f.

61 RA, Haderslev amt, jordebog 1639-40. En helt sikker opgørelse er ikke mulig.

62 Lassen: *Skæbneåret*, s. 101.

63 RA, Haderslev amt, kontributionsregnskaber, Gram herred, 1663.

dighederne var begyndt at give skattefrihed, typisk i fire år, for folk, der overtog øde gårde.⁶⁴ Endnu 1662/63 omfattede det dog ret få personer, og bortset fra dem synes tallene at omfatte næsten alle beboede ejendomme.⁶⁵ Situationen var da bedst i de østligste områder. Her var omkring halvdelen af gårde og huse beboede, mens det i herredets vestlige og centrale dele kun var mellem en femtedel og en tredjedel. Der vedblev dog at komme nye beboere. I 1662/63 registrerer amtsregnskabet hele 102 indfæstninger fra Gram herred, og over de næste tre år fulgte yderligere 109. Ikke alle huller blev dog fyldt ud. Endnu i 1687, altså næsten 30 år efter krigen, registreres 171 af i alt 787 gårde og huse i herredet som øde.⁶⁶

Gram herredsting synes at være holdt op med at fungere under krigen. Den bevarede tingbog for 1657 slutter på fol. 12 med indførsler for 13. juni 1657. På næste side fortsætter tingbogen med januar 1661. I senere tingbøger er enkelte tingsvidner fra 1660 dog fremlagt, så der må have været et fungerende ting, og fra 1661 var hele systemet i hvert fald på plads. Der blev holdt ting på de sædvanlige tingdage, og tingbogen fra 1661 indledes med opregning af sandemænd og nævninger. Alle navnene på sandemændene er dog nye i forhold til januar 1657. Kun herredsfoged Jep Andersen var den samme.⁶⁷

En væsentlig del af tingets arbejde i 1661 handlede om gæld. Der er en lang række varsler både til debitorer og kreditorer, som må opfattes dels som forsøg på at inddrive gæld, dels som krav om, at folk skulle fremlægge deres fordringer for at få dem anerkendt. Generelt er omtalen dog for kort til at kunne belyse sagen nærmere. Mere givende er derimod de boopgørelser, vi allerede har set på, samt enkelte andre. De kan i praksis opdeles i to grupper: vurderinger af dødsboer på beboede ejendomme og vurdering af øde gårde.

De største dødsboer, der var under behandling, var boerne efter præsterne i Nustrup og Magstrup. De var karakteristisk nok begge insolvente. Sognepræsten i Nustrup, magister Peder Hjort, efterlod sig aktiver for 1.235 mark, men gælden blev opgjort til 3.412 mark. Ud over herredsfogden selv var hovedkreditorerne kirkelige institutioner,

64 *Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske Folk*, bd. 3, s. 267f. I 1666 registreres i alt 314 »frihedssedler for hele amtet, udstedt i årene 1662-65.

65 Aksel Lassen har i stedet brugt jordebøgerne, der dog tydeligvis var mere sendrægtige med at registrere beboerne. Jordebogen for 1662/63 har kun 67 bønder og husmænd i herredet, mens jordebogen for 1664/65 har et tal svarende til skattelisten for primo 1663. Se Lassen: *Skæbneåret*, s. 76.

66 Lassen: *Skæbneåret*, s. 100-103.

67 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, særligt fol. 13 i sammenligning med de forudgående.

gejstlige personer og købstadsborgere. Boet blev udlagt til kreditorerne.⁶⁸ Sognepræst Peder Wandal i Magstrup efterlod sig aktiver for 1.116 mark, hovedsagelig bygninger og en del rørligt gods, der var bragt i sikkerhed i Ribe. Men gæld og tilgodehavender løb op i 1.515 mark – igen især til kirken, gejstlige, borgerlige og et par standspersoner.⁶⁹ Disse boer blev erklæret konkurs. Nogle kreditorer fik deres penge, mens resten måtte afskrive deres. Herredsfogden Jep Andersen havde selv et meget stort beløb til gode hos sin sognepræst, men blev ikke placeret blandt de privilegerede kreditorer. Hermed blev hans store fordring afskrevet, og den indgår heller ikke som »indgæld« i Jep Andersens eget bo i 1670.

Blandt de øde ejendomme var herredets bedste gård, når man ser bort fra de kongelige ladegårde, Hovgård ved Hoptrup. Den store gårds jord og bygninger blev vurderet til 2.536 mark, men det forslag ikke langt, når gælden var på 7.385 mark. Både kreditorerne og enken blev tilbudt at indløse gården fra boet, og repræsentanter for en gruppe kreditorer tilbød at overtage gården for vurderingen. Da oberst Kørber bød 3.000 mark, gik gården dog til ham.⁷⁰ Igen måtte en række kreditorer afskrive deres krav.

Vender vi os mod boerne efter bønder, ser vi flere mønstre. De overlevende bønder hæftede fortsat for deres gæld. Tingbogen rummer med sikkerhed seks egentlige dødsboopgørelser. Af dem var tre solvente, så gården kunne videreføres og aktiverne arvedeles på sædvanlig vis. Iver Mortensens ejendom og bo blev overtaget af broderen (?) Hans Mortensen, der selv var største kreditor. Han lovede at hæfte for den øvrige gæld, inklusive søstrenes tilgodehavende. Da forskellen mellem gæld og aktiver stort set svarede til hans eget tilgodehavende, har han fundet det bedre at få gården end at søge at likvidere den.⁷¹ På Hans Jessens gård i Styding lovede Nis Lytsen »nødtørfigt« at forsørge datteren i fire år, »ombschiønt gielden er saa stoer at intet er bleffuen øffrig«. Det må indebære, at han har overtaget både gård og gæld.⁷²

Ud over de egentlige dødsboer rummer tingbogen andre eksempler på, hvordan gårde blev ført videre. Jørgen Nissen i Hoptrup gik på aftægt, og i den anledning blev hans aktiver og gæld opgjort. Selv om der var lidt mere gæld end aktiver, var en ny mand villig til at overtage gård og forpligtelser – plus skaffe ham aftægt.⁷³ I Højrup var Sinnet Jørgens-

68 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 24-25 og 31.

69 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 42.

70 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 40-41, 55, 56, 67.

71 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 28-29.

72 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 69.

73 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 19-20.

datter arving til sine forældres gård. Hendes formynder aftalte imidlertid 1661 med hendes (halv)bror Jep Nielsen, at han skulle overtage gården. Indtil Sinnet Jørgensdatter blev 15, skulle han forsørge hende og holde hende til skole, og derefter skulle hun have 300 mark, som dog kunne blive stående mod den tidligere sete rente på 1 skilling pr. mark. Når hun giftede sig, skulle hun desuden have et stykke kvæg til 10 rigsdaler (30 mark).⁷⁴ Det var en helt sædvanlig familieoverdragelse.

Det var nu ikke altid, at arvinger bare overtog arv og gæld. På Hans Mikkelsens selvejergård i Uldallund var gælden dobbelt så stor som den værdi, jord og bygninger blev sat til. Her tilbød arvingerne at overtage gården for vurderingen. Da ingen af kreditorerne bød over, fik arvingerne dom for, at de skulle have skøde på gården mod betaling af vurderingssummen, og hovedkreditor, borgmester Hans Christensen i Haderslev, skulle have nogle af sine penge, men så »were forpligtet till at giffue Jens Michelsen fuldkommen schiøde och forladelse«. ⁷⁵ Her fik arvingerne afskrevet en væsentlig del af gælden, før de overtog gården.

Det samme skete normalt, når øde gårde blev overtaget af fremmede. Efter krigen bød en kongelig forordning arvinger og kreditorer i øde gårde at melde sig inden fire uger og ellers miste deres ret. Den synes oprindeligt forkyndt i 1660, da den ikke optræder i 1661, men i august 1661 blev den – noget inkonsekvent – gentaget, men nu med kun otte dages varsel. På næste tingdag meldte fire mand sig faktisk og tilbød at overtage fire øde gårde. De tre tilbød at gøre det for deres egen gældsfordring – dvs. med fortabelse af både arvingers og andre kreditors ret. Den fjerde var derimod bror og arving til den forrige ejer. Det er muligt, men ikke givet, at han dermed har overtaget gælden.⁷⁶

Peder Hansens gård i Bæk blev vurderet lidt lavere end gælden. Her tilbød den pengestærke nabo, herredsfoged Jep Andersen, at overtage gården for vurderingen, hvis ikke arvingen ville.⁷⁷ Gårdene i den øde by Skjoldager blev alle vurderet på foranledning af fogden på Gram, Jørgen Selmer, som selv var kreditor på flere gårde. Arvinger og øvrige kreditorer blev spurgt, om de ville påtage sig gårdene, men ingen meldte sig. Derpå blev gårdene tildømt Johan Selmer. Købesummen skulle dække først kongens fordring, så kirkens, dernæst børnepenge, og så kreditorer med pant efter pantets alder, så det ældste pant fik først. Arvingerne til Peder Hansen og Thomas Mikkelsen, der før

74 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 34.

75 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 43f. og 63f.

76 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 48 og 50.

77 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 26.

krigen både havde haft næsten gældfrie gårde og store summer til gode hos naboerne, fik et mindre beløb.⁷⁸

Noget bedre gik det arvingerne efter to gårde i nabobyen Kastrup. Gårdene blev begge overtaget af mænd fra Nørre Sejerslev ved Tønder for henholdsvis 500 og 240 mark, som i begge tilfælde nogenlunde kunne dække gælden. Dertil skulle den ene nye bonde sørge for aftægt til den forrige besidders enke, mens den anden skulle forsørge dateren på gården i to år.⁷⁹

En række af de andre vurderinger af øde gårde rummer ingen oplysninger om, hvad der efterfølgende skete med gårdene. Jørgen Christensens gård i Hammelev blev vurderet på foranledning af de største kreditorer, som var slægtninge, mens to gårde i Kastvrå synes vurderet på vegne af hhv. enken og en søn til den afdøde bonde.⁸⁰ Man må formode, at de har ønsket at overtage gården på én eller anden måde. I det hele taget må vi antage, at vurderingerne knytter sig til tilfælde, hvor nogen har ønsket at gøre deres krav gældende – hvilket normalt må have indebåret, at de overtog gårdene.

Tingbogen fra 1661 viser, at krisen var dyb, men også, at man søgte at opretholde så meget af det gamle system som muligt. Udgangspunktet var så vidt muligt de rettigheder og forpligtelser, der havde eksisteret før krigen. Tilgodehavender blev i høj grad husket, og herredstinget anerkendte ikke bare gælden, men i princippet også krav om renter fra krigsårene. Når nye bønder tiltrådte, blev store dele af gælden dog ofte afskrevet. Da arvedelingerne sjældent skabte nye større arveparter til forrentning, var hovedresultatet af tingets virksomhed i 1661 en gradvis nedskrivning af de samlede gældskrav i herredet.

Ti år efter

Både de overlevende og de nytiltrådte bønder efter krigen havde behov nok for at stifte ny gæld. Det var ganske vist ikke nødvendigt for at skaffe til indfæstningen, for i de første efterkrigsår var den gennemsnitlige indfæstning i Gram herred på sølle 1,4 rigsdaler.⁸¹ Næsten alle havde imidlertid brug for at låne penge for at skaffe sig besætning, såsæd og andre driftsmidler, men hvem ville låne ud, når alle var så forgældede? Hvem kunne? Det skal vi prøve at belyse ved at se nærmere på kredit-

78 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 29, 33, 36-40 og 49.

79 LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 70-72.

80 LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 30, 54 og 60.

81 RA, Haderslev amt, regnskaber 1661/62-1663/64.

relationerne, som de tog sig ud 5-10 år efter krigens afslutning. Der er bevaret tingbøger fra 1667 og frem, og de er her gennemgået for årene 1667-72. Da var flertallet af herredets gårde og huse besat, men der var stadig mange øde ejendomme.

Også tingbogen 1667-70 registrerer en række vurderinger af øde gårde. Kun i én af de seks øde gårde, der blev nyvurderet 1668-69, blev der rejst krav om anden gæld end skyldig skat og penge til foged og vurderingsmænd for selve vurderingen, og det drejede sig om »privilegeret gæld« i form af kirkekapital til sognekirken. I tre tilfælde hedder det direkte, at vurderingen hang sammen med, at bønder ville »påtage sig« den øde gård.⁸² I disse tilfælde overtog den nye bonde en øde gård helt ude af drift, men samtidig renset for gammel gæld. Om ikke før var dekretet om, at kreditorer mistede deres ret, hvis de ikke påtog sig de øde gårde, nu slået igennem.

I tingbøgerne for 1667-72 finder man tolv egentlige dødsboopgørelser fra bønder fra de løbende år samt yderligere tingsvidner af tre boopgørelser fra 1665-66.⁸³ Af de 15 boer havde de fem en aktivmasse på under 200 mark, syv lå på 200-400 mark, to boer mellem 600 og 700 mark, mens boet efter herredsfoged Jep Andersen i Bæk skilte sig stærkt ud med aktiver – visse og uvisse – for op mod 4.000 mark.⁸⁴ Ser vi bort fra det, rummede de fjorten andre i gennemsnit 2,8 heste, 0,8 føl, 2,9 køer og 3,4 stykker andet kvæg. I de boer, hvor der omtales korn på markerne, var udsæden i gennemsnit omkring seks tønder rug og en tønde andet korn. Tallene er ret små, også når man sogn for sogn sammenligner med senere tal, men dækker dog over en forskel mellem to tredjedele af gårdene, som var i nogenlunde drift, og en tredjedel, som virker meget sølle. De fjorten boer rummede hverken tilgodehavender, sølv eller kontanter, og det private indbo var meget beskedent. Heller ikke på den måde var der altså tegn på velstand.

Derimod var der betydelig gæld. Den svingede endnu mere end aktiverne og var i tre tilfælde under 100 mark, i fire på 200-400 mark, fem

82 LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 63-64, 79 og 86.

83 Det drejer sig om boerne efter Iver Iversen i Sønderballe, Villads Jørgensen i Ustrup, Ove Nissen i Hammelev, Christen Nissen i Hoptrup, Hans Knudsen i Ringtved, Las Jørgensen i Diernæs, Hans Bertelsen og Hans Skrædder, begge Kastrup, Anders Gregersen i Magstrup, Thomas Jørgensen i Ustrup, Jørgen Koldinger i Grønnebæk, Laurids Skrædder i Hoptrup, Søren Mouritsen i Kolsnap, Jep Andesen i Bæk og Boy Hansen i Tiset, se LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-69 fol. 5-6, 15-16, 49-50, 57-58, 69, 73-75, 81-82; tingbog 1670-72, fol. 4-5, 13-16, 20, 37-38, 50-61, 65-66. I ét tilfælde (Ove Nissen i Hammelev) findes faktisk tre opgørelser over det samme bo. Her er kun det sidste medtaget.

84 Boopgørelsen når selv til en lavere sum, fordi den dels opgør indgælden separat, dels ikke medtager nogle poster, der direkte udlægges som dækning for bestemte tilgodehavender.

boer havde en gæld på 400-1.000 mark, et bo lå på knap 1.200 mark og et helt oppe på 3.825 mark, mens gælden ikke er oplyst i det sidste tilfælde.⁸⁵ I alt udgjorde aktiverne i de 15 boer 8.164 mark, passiverne i de 14, hvor det er oplyst, 9.574 mark, og ni af de 15 boer var insolvente, mens kun fem med sikkerhed var solvente.

Ser man bort fra de to boer med henholdsvis usædvanlig stor gæld og usædvanlig store aktiver og det bo, hvor gælden slet ikke oplyses, var den gennemsnitlige gæld i de øvrige boer ikke markant anderledes end i 1661. I de tolv boer udgjorde restancer til øvrigheden 16 %, gæld til tjenestefolk knap 5 %, gæld til kirke og præst godt 8 %, gæld i købstæderne knap 5 %, mens de resterende 66 % helt overvejende var gæld til andre bønder mv. Heller ikke den fordeling havde forskudt sig nævneværdigt. Restancerne til myndighederne var vokset, mens der var blevet mindre gæld til købstadsfolk. Den mest markante forskel til situationen 1661 var faktisk, at der var blevet flere boer med gæld på mindst tyve mark til over fem personer. Umiddelbart kunne det nærmest se ud som om, at det gik mod en *mere* udbygget kreditøkonomi og ikke det modsatte.

Det var kun tilsyneladende. Påfaldende megen gæld var gammel og nødlidende i den forstand, at der ikke var betalt renter i årevis. Det gælder det mest forgældede bo af alle, Hans Knudsens i Ringved, som blev opgjort i 1665. Her blev der rejst et gammelt arvekrav fra hans tre brødre, der ifølge et arveforlig fra 1639 skulle have i alt 1.800 mark plus kvæg mv., hvortil der kom renter. I alt lød deres krav på 2.484 mark. Det må betyde, at gården den gang må have haft nettoaktiver for ca. 3.200 mark, da Hans Knudsen også må skulle have haft en part. Hans Knudsen havde imidlertid ikke alene været ude af stand til at betale sine brødre ud. Ud over kravene fra brødrene, myndighederne og tjenestefolkene blev der anmeldt hele tolv krav på over tyve mark. Fire gældsposter hos private var optaget i årene 1638-53 og alle dokumenteret med gældsbreve, mens to poster hos kirker og et beløb i enkepenge er uden stiftelsesår, men med sikkerhed fra før 1657. Ved en række af disse poster tillagdes renter for ni, ti eller endda tolv år – dvs. tilbage til et tidspunkt mellem 1653 og 1656. Hans Knudsen havde været stærkt forgældet og haft økonomiske vanskeligheder allerede før krigen, men han havde stadig kunnet låne penge.

Mønstret med mange, men overvejende gamle, gældsposter gentager sig i de andre skifter med større samlet gæld. Thomas Jørgensen

⁸⁵ Der kan ikke være tale om, at boet var gældfrit, for om ikke andet burde der være anmeldt krav om fogedpenge mv., som det ses i alle andre vurderinger.

i Ustrup efterlod sig en gæld på over 1.000 mark. Fem gældskrav er daterede – alle før krigen 1657-60. Iver Iversen i Sønderballe efterlod sig en halv snes større gældsposter på 12-100 mark hver. Heraf var de fem med sikkerhed fra før krigen, og til to af de største blev der lagt hhv. 12 og 14 års ubetalte renter – dvs. helt tilbage til hhv. 1653 og 1655. To gældsposter på hhv. 12 og 50 mark var dog etableret i hhv. 1664 og 1665. Posten på tolv mark efter en »obligation« fra 1664 var endda til Hans Andersen i Bodum, som Iver Iversen allerede skyldte 100 mark efter et gammelt gældsbrev fra 1637, som der ikke var betalt renter på i tolv år. De 50 mark, der var lånt af Hans Didriksen i 1665, var i øvrigt heller ikke forrentet, så der blev tillagt to års renter. Der er altså tegn på, at der stadig eksisterede et vist kreditmarked også efter 1660, skønt man må undres over, at Iver Iversen har kunnet låne pengene, når han ikke betalte renter, og passiverne efter hans død blev vurderet næsten fire gange så højt som aktiverne.

Det var heller ikke almindeligt at kunne låne. I de øvrige tretten boer kender vi kun én gældspost, som med sikkerhed er optaget efter 1659, nemlig 30 mark, som Ove Nissen i Hammelev skyldte Jep Christensen i Fredericia efter en obligation fra 1668. Beløbet er ikke overvældende, og det var udtrykkelig ydet mod pant, som gav mening, da Ove Nissens bo var solvent. Derimod finder vi i yderligere en række boer lån, som med sikkerhed var gamle og/eller uforrentede i en årrække. De mange gældsposter i boerne skyldtes i højere grad nødlidende rester af førkrigsøkonomien end en fortsat blomstrende kreditøkonomi.

Selve bodelingen betød i højere grad likvidering end skabelse af kreditrelationer. Kun tre-fire af de femten boer havde en nettoformue af betydning, og kun i disse tilfælde udløste bodelingen nye, væsentlige gældsposter i form af udestående arv. Et bo var lige akkurat solvent. Det blev overtaget af en ny fæster mod aftægt til enken. Det samme skete også i to boer med en beskeden nettogæld. I et tredje tilfælde med en nettogæld på godt 100 mark blev der udpeget en formynder for arvingen. Her må kreditorerne have valgt at lade gården køre videre, men formentlig samtidig fastholdt deres krav på længere sigt.

Derimod blev en række af de mest forgældede boer tilbudt kreditorerne, og i hvert fald i et par tilfælde benyttede de sig af tilbudet. Særlig godt belyst er forholdene omkring Iver Iversens gård i Sønderballe. En gruppe kreditorer tilbød at overtage gården for den sum, aktiverne var vurderet til, plus tyve mark samt aftægt til enken Trude Ivers og »nødtørftig« forsørgelse af hendes børn, til de selv kunne tjene føden. Som ny fæster pegede de på svigersønnen Hans Nissen, som var gift med en

datter af Trudes tidligere ægteskab. Trude Ivers var dog ikke tilfreds og anlagde sag på sin søn Nis Iversens vegne med krav om, at han skulle have gården i stedet. Moder og søn fik tre uger til at komme overens med kreditorerne og skaffe penge. Det lykkedes ikke. Svigersønnen beholdt gården, og derefter garderede han sig yderligere og lod tinglyse, at de kreditorer, der ikke havde budt på gården, skulle have deres krav fortabt.⁸⁶

Matadoren Jep Andersen

For langt de fleste bønder i årene omkring 1670 synes kreditsystemet reduceret til en byrde af gammel gæld. Spor af en ny kreditvirksomhed, har vi kun fundet få af. Billedet bliver dog noget anderledes, når vi vender blikket mod det ene bo, der på alle måder skilte sig ud i tingbogen fra 1670-72: boet efter herredsfogden Jep Andersen i Bæk. Han stammede fra en anset slægt i Rise herred, men var blevet herredsfoged over Gram herred som ganske ung mand allerede i 1635. Her havde han efter alt at dømme giftet sig til en pænt stor gård i Bæk.⁸⁷ Vi har allerede flere gange mødt ham som en mand med magt over tingene. Det var ham, der før krigen kunne overlade en gård til sin steddatters mand, det var ham der i 1661 tilbød at overtage en nabos gård, men det var også ham, der samme år måtte afskrive hele 450 mark, som han havde til gode hos den forgældede sognepræst i Magstrup.

Men i maj 1670 blev hans eget bo gjort op.⁸⁸ Gårdens bygninger var meget store, og på den var der en tyr, 26 køer, 12 stude og 21 ungkreaturer, et meget stort fårehold, en del svin og ret få, men værdifulde heste. Besætningen er tre gange så stor som de bedste besætninger, man i 1708-10 fandt i Nustrup sogn, og noget større end de bedste, man fandt noget sted i herredet. Også udsæden på 22 tønder rug var tre gange over niveauet for de bedste gårde i Bæk omkring 1710.⁸⁹ Meget peger på, at Jep Andersen drev jorden fra mindst én nabogård. Stuehuset var fuldt af tekstiler og køkkentøj, der var bøger, sølvtøj, rede penge og sågar en pung med guldmønter.

Der var ganske vist gæld i boet, men meget var løbende poster som

86 LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 18, 20, tingbog 1670-72, under 17.2. 1672.

87 Nærmere om Jep Andersen i Carsten Porskrog Rasmussen: »En overlever i en katastrofetid. Herredsfoged Jep Andersen i Bæk«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 2009:1, s. 12-22.

88 LAÅ, Gram herred, tingbog 1670-72, fol. 50-61.

89 RA; Rentekammeret, Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen af 12.03.1708 vedr. skatterestancer m.m. i Haderslev amt, Beskrivelse af Haderslev amt 1708-15, G.8-9, Gram herred.

løn til de 5-6 tjenestefolk, udgifter til præst, degn og adskillige købmænd i forbindelse med begravelsen, til konrektor i Haderslev, hvor sønnen gik i skole, osv. Det største krav kom fra ridefogden »efter regnskab«. Det kan have at gøre med de tos offentlige funktioner. Herredsfogden i Tystrup herred gjorde krav på 60 mark som sin part i et beløb fra Vilhelm Piper i Sønderborg, og naboen Jens Jessen havde 78 mark til gode for tre stude, som Jep Andersen havde solgt for ham. Så var der et krav på 100 mark, som Jep Andersen angiveligt havde foræret sin søster, og et krav fra Kirsten Bertelsdatter på 98 mark »fra hendes fædrene gård«. I hovedsagen er disse tilgodehavender spor af en aktiv embeds- og erhvervsmands virke.

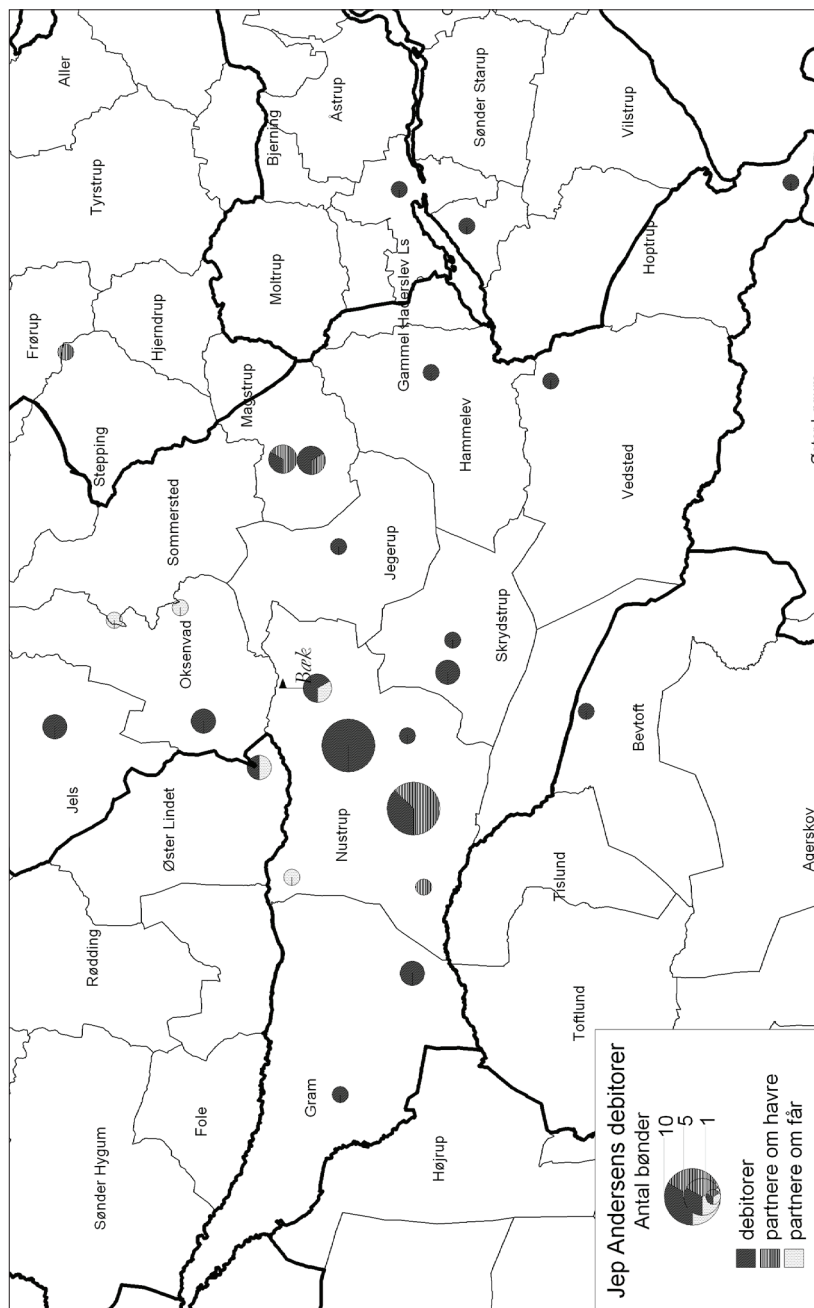
I øvrigt blev gælden langt overgået af tilgodehavenderne, der dog blev vurderet for sig, da en stor del blev anset for usikre. De fleste større tilgodehavender var dokumenteret ved gældsbreve, en del er dog anført som »boog giæld«. Samlet opgjorde vurderingsmændene kravene til 1.140 mark, men reelt var de højere, hvis de uvisse poster medregnes. Skyldnernes geografiske fordeling ses af kort 3.

Knap halvdelen af skyldnerne var fra hjemsognet Nustrup, og de tegnede sig for ca. 40 % af det udestående beløb, men ellers rakte Jep Andersens fangarme stort set ud over hele herredet, i enkelte tilfælde endda (lige) over herredsgrænsen. Derimod havde han kun ét – ganske vist ret stort – beløb til gode i Haderslev, og det var karakteristisk nok »efter regnskab«, formentlig manglende afregning for landbrugsprodukter, som Jep Andersen havde leveret.

Jep Andersens tilgodehavender omfattede både gamle og nye fordringer. Fire poster er dateret før krigen, og hertil kan man uden tvivl lægge to store beløb på hhv. 120 og 102 mark, der anføres som »uvis«. Nogle af de gamle poster havde Jep Andersen imidlertid overtaget fra andre. Mindst lige så bemærkelsesværdigt er det dog, at fire større og en enkelt mindre post er fra årene efter 1660, de tre efter »obligation«. I ét tilfælde skyldtes et par års renter, men i et andet tilfælde var der derimod betalt 18 mark af på et lån fra 1665 på 60 mark. Jep Andersen havde fortsat udlånsvirksomheden efter krigen.

I øvrigt giver listen over tilgodehavender visse antydninger af, hvordan Jep Andersen i øvrigt har fungeret som økonomisk kraftcenter i lokalsamfundet. Hans Ørderup skyldte et restbeløb »for hans gård«, Peder Forvalter for sit hus og Hans Hansen i Kastrup en rest af en købesum. Det kan næsten ikke forklares på andre måder, end at Jep Andersen efter krigen har overtaget flere øde ejendomme for siden at afhænde dem igen. Tre personer skyldte ham for korn, to for hver en ko, og én for en hest. Jep Andersen har altså også leveret besætning og

Kort 3: Bopæl for Jep Andersens debitorer og de bønder, hvor han havde placeret får og leveret havresæd til halvpartsdrift.

(så)sæd på kredit. Et par personer har til gengæld ydet arbejde til Jep Andersen. Den lokale smed havde dækket sin gæld med smedearbejde, og »Peder Forvalter« skyldte ganske vist 69 mark for sit hus og 5½ mark for andre ydelser, men havde til gengæld 6 mark og 9 skilling til gode for 35 dages arbejde.

I en »lieden boog« opregnedes udsæd på 139 skæpper havre, som var »saaed till hallft« hos otte bønder – fem i hjemsognet, og tre Magstrup sogn. Derudover omfatter skiftet en række »faar til halfft«. I årene 1667-69 havde Jep Andersen placeret i alt 37 får hos to bønder i sognet og tre i forskellige nabosogne. De havde produceret et afkom på 49 får og lam, hvoraf Jep Andersens arvinger skulle have halvdelen. Jep Andersen har altså leveret både sædekorn og får mod at få halvdelen af udbyttet – en slags *sharecropping*. Faktisk havde han også udsat bistader »till halfft« hos to bønder.

Skønt han også selv må have lidt store tab, klarede Jep Andersen sig gennem krigen. Han måtte ganske vist afskrive store tilgodehavender kort efter, men i de følgende år var han ikke alene i stand til at holde sin gård i drift med en imponerende udsæd og besætning, han kunne også på forskellig vis stille ressourcer til rådighed for andre i by, sogn og herred. Jep Andersen fremstår dog som en undtagelse fra det generelle billede. Således var aktiverne i hans bo næsten nøjagtig lige så store som i de 14 andre undersøgte boer fra årene 1663-72 tilsammen.

Konklusion

Gram herred var præget af en blomstrende kreditøkonomi før Karl Gustav-krigene. Det var ganske almindeligt for bønder at have gældsposter eller – sjældnere – tilgodehavender, der svarede til fem eller ti års betalinger til myndighederne, og de store poster var aldrig skatte- og afgiftsrestancer, men først og fremmest gæld inden for bondestanden, sekundært gæld til købstadsborgere og kirker. At opfatte gæld af den type som et krisetegn eller udtryk for manglende likviditet er misvisende. Kredit og lån er tvært imod måder at øge samfundets økonomiske cirkulation på.

Ganske vist har Hans Henrik Appel ret i, at mange af de største gældsposter var uindløste arvelodder, men det er ikke udtryk for en primitiv økonomi og kun delvis for en illikvid. De store arvelodder fremkom, fordi der var store nettoværdier at arvedele i de fleste bondehjem. Med det meste bundet i bygninger, besætning, korn og tekstiler, var det ikke let at udbetale disse lodder på én gang, så det var naturligt at lave

gældsbreve. Når mange forblev uindløst i årevis, var det utvivlsomt i en række tilfælde udtryk for, at skyldneren havde svært ved at indfri beløbet, men omvendt er det ikke givet, at arvingerne nødvendigvis havde bedre investeringsmuligheder end at lade pengene stå hos en slægtning, hvis han ellers betalte renter af formuen. Vi kan ikke svare på, om han altid gjorde det, men vi kan se, at det var normen, at han skulle, og fordringen kunne overdrages til andre. De tilfælde i de sene skifter, hvor der tillægges gælden ubetalte renter, går det i reglen tilbage til krigstiden, men kun undtagelsesvis længere. Det kunne pege på, at arvelodder normalt blev forrentet før krigen. Rentebærende arvelodder har været en smidig måde at sikre medarbejders rettigheder på uden at likvidere gårdens produktionsapparat.

Samtidig har vi også mødt det endnu mere avancerede kreditsystem, Bjørn Poulsen har påvist, med formallån ydet fra én bonde til en anden. Der er i materialet flere bønder, som efter alt at dømme har ydet egentlige pengeudlån mod rente i et omfang, som enten i beløbsstørrelse eller antal debitorer overgik det, Bjørn Poulsen fandt på Fladsten og i Nørre Vollum. Sådanne bønder var ikke enestående. De var dog heller ikke gennemsnitlige. Vi møder dem flere steder i herredet, men højst et par stykker i samme landsby. Det stemmer fint overens med Günther Bocks analyser fra Hamborgs naboland eller W.A. Boelckes fra Württemberg.

Pengeudlånerne var ikke nødvendigvis storbønder. I den landsby, Bock har undersøgt grundigst, var den vigtigste pengeudlåner en husmand.⁹⁰ I mindst ét tilfælde er det samme iagttaget i Gram herred, og i Skjoldager var de to bønder, der havde penge til gode hos naboerne, besiddere af gårde af samme størrelse som de andres, ligesom Peter Brorsen var det i Nørre Vollum. Vi kan ikke sikkert sige, hvad der har skabt kapitalen for pengeudlånerne, men det er naturligt at tænke i studeavl og -handel. Derimod kan vi kun for Jep Andersen i Bæk koble pengeudlånerne til en rolle som foged eller lignende.

Skønt de aktive pengeudlånerne kun udgjorde et mindretal af bønderne, deltog flere på det egentlig kreditmarked som skyldnere. Sådant var det også både nær Hamborg og København.⁹¹ Nogle havde stort set ingen gæld, andre kun gæld, der enten var relateret til arv og gård-overtagelse eller kan opfattes som løbende poster, men ganske mange synes at have været ude at optage egentlige lån. Det er ikke muligt klart at skelne, men det er dog påfaldende, at op mod to tredjedele af de

90 Günther Bock: Bauer, Geld und Krise, s. 130-133.

91 Günther Bock: Bauer, Geld und Krise, s. 130; Bjørn Poulsen: alle myne rent, s. 256.

33 vurderinger, vi har set for årene 1660-61, rummer væsentlig gæld, som ikke umiddelbart kan knyttes til arv, og særlig markant er det, at omkring en tredjedel af boerne rummer gældsposter over 20 mark til adskillige kreditorer på én gang, hvoraf en hel del udtrykkelig knyttes til »obligationer«. Hvis det ikke var flertallet af bønder, som på et tidspunkt optog egentlige lån, har det i det mindste været et stort mindretal.

Tilsyneladende regnede man med en fast rente på 1 skilling pr. mark, dvs. 6,25 %. I kongeriget var den blevet norm først i 1500-tallet, fortrængt af en lovmæssig rente på 5 % for at atter at vende tilbage som norm i 1600-tallet.⁹² I materialet er denne rentefod direkte anført to gange og den lader sig beregne i ca. 90 % af tilfælde, hvor vi både har oplyst hovedstol og påløbne renter for et bestemt åremål. Den faste rente er på den ene side udtryk for en begrænsning i, hvor avanceret pengemarkedet var. På den anden side udgjorde den et grundlag, som det var let at forholde sig til for aktørerne på pengemarkedet.

Dette kreditmarked må have været generelt udbredt blandt bønder i Slesvigs landsherrelige amter. Gram herred blev regnet for én af Nord-slesvigs magreste egne, og materialet fra 1708-15 viser, at der var bedre kornavl og større kvæghold både østpå og langs vestkysten.⁹³ Samtidig havde Gram herred en lav andel af selvejere, så alt taler for, at kreditøkonomien snarest var *mere* udviklet i andre slesvigske egne.

Det er vanskeligere at afgøre, om forholdene afveg fra dem, vi finder i kongerigets landdistrikter. Der er forholdsvis sikre tegn på, at bønderne i Slesvigs landsherrelige amter havde en mere blomstrende og likvid økonomi end kronens kongerigske bønder – endsige adelige fæstebønder. 1631-33 gennemførtes i de fleste slesvigske amter en hoveri-afløsning, der krævede store kontante beløb af bønderne. Disse summer blev betalt.⁹⁴ Derimod var forsøg på at gennemføre det samme på en række kongerigske len 1624 en fiasko, skønt satserne var lavere, og det var før Kejserkrigen.⁹⁵

Hans Henrik Appel tillægger da også kreditmarkedet mindre vægt i sin sydvestjyske undersøgelse, end Bjørn Poulsen har gjort i sine. Det svarer fint til senere tiders billede af forskellen mellem slesvigske og

92 Troels Dahlerup: »Kirche und Kredit. Ein Beitrag zur Geldwirtschaft im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Dänemark«, i: Michael North (red.): *Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, 1991, s. 171-180.

93 RA, Rentekammeret, Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen af 12.03.1708 vedr. skatterestancer m.m. i Haderslev amt, Beskrivelse af Haderslev amt 1708-15, G.4-12.

94 Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, I, s. 227-238.

95 Karl-Erik Frandsen i *Det danske landbrugs historie 1536-1810*, 1988, s. 142-148.

kongerigske bønder.⁹⁶ Det er dog ikke helt indlysende, at der skulle være så stor forskel på de to sider af Kongeåen, når så mange grundvilkår var ens for Gram og Skast herreder, dog muligvis bortset fra ugedagsbønderne under Skast herreds hovedgårde. Når Ole Degn fandt, at tilgodehavender udgjorde 22 % af aktiverne i 18 bondeskifter fra herredet, som samtidig i gennemsnit havde en gældsprocent på 37, kan det lige så godt afspejle en ret veludviklet kreditøkonomi som »fortvivlende likviditetsforhold«. ⁹⁷ Kongerigske bønder var formentlig bag efter de slesvigske først i 1600-tallet, men måske var det især under enevældens skattetryk og det intensiverede godssystem, at forskellen blev så stor, som 1700-tallets iagttagere fandt.

Bjørn Poulsen har argumenteret for, at en kreditkrise bredte sig i Slesvig 1630-60. Det kan dette materiale kun delvis bekræfte. Det peger ganske vist i den retning, at en hel del bønder havde brug for at stifte gæld løbende, og at mange gældsposter var udestående i årevis. Omvendt er det tydeligt, at udlånsaktiviteten var høj helt frem i 1650'erne. Hvor oplysningerne om skyldige renter er fyldestgørende, går disse krav sjældent længere tilbage end til 1656/57. Det synes rimeligt at konkludere, at der nok var økonomisk krise for en del bønder, men ikke for alle – og kun i ringe grad for kreditsystemet som sådan.

Til gengæld betød krigen et voldsomt afbræk. Ganske vist blev hele systemet af ejendomsrettigheder og gældsforpligtelser opretholdt, men det hjalp ikke meget. For dem, der havde penge til gode, var langt det meste af deres kapital reelt umulig at inddrive, som for bonden på Fladsten, der gang på gang måtte notere, at »der fick jeg enttet«. ⁹⁸ Fordringer på de gårde, ingen ville have, faldt bort efter et stykke tid, og mange andre ødegårde blev overtaget med en reduceret gældshæftelse. Fordringer på de overlevende eller gårde, der blev overtaget af arvinger, gjaldt stadig, men kunne i mange tilfælde ikke indfries, og meget måtte afskrives ved næste generationsskifte. For det flertal af de overlevende bønder, der har haft mere gæld end tilgodehavender før krigen, gjorde den juridiske fastholdelse af den gamle gæld det kun værre at få gården på fode. Hvis de fik gang i tingene, risikerede de, at kreditorerne hentede besætning og andre aktiver, som det skete hos Poul Tved i Lert i april 1672, dog i første omgang kun for at lægge yderligere pres på ham for at få ham til at betale gælden. ⁹⁹

Efter de forudgående krige var selv afbrændte gårde kommet imponerende hurtigt i drift igen, når freden kom. Vi må antage, at mulighe-

⁹⁶ Se f.eks. Johan Arnd Dyssel: *Forsøg til en indlandsrejse*, 1763, gengivet i uddrag i *Sønderjysk Månedsskrift*, 1924-25, s. 171-173 og 184-187 samt 1925/26, s. 24-29.

⁹⁷ Degn: *Rig og fattig*, s. 235.

⁹⁸ Poulsen og Biehl Hansen: *Med egen hånd*, s. 68, m.fl.

⁹⁹ LAÅ, Gram herred, tingbog, 1670-72, under 27.4.1672.

den for at skaffe sig korn og besætning på kredit hos heldigere naboer har været en del af forklaringen på, at det lod sig gøre. Efter 1660 var den mulighed kun i ringe grad til stede. Dels var der kun få heldige naboer tilbage, dels havde de øvrige meget lidt kreditværdighed, når gårdene var ribbet for alt og efterspørgslen efter gårde ringe, men gammel gæld stadig gjaldt. Vi har heller ikke mange sikre vidnesbyrd om, at folk har kunnet trække på et velfungerende kreditmarked for at komme i gang igen. Stort set var det kun Jep Andersen, vi har truffet som leverandør af penge, korn og dyr – og til dels på andre og hårdere vilkår end under den kreditøkonomi, der herskede før krigen.

Fordi ødelæggelserne og dødsfaldene i Gram herred var så voldsomme, brød kreditvæsenet stort set sammen. Og fordi det skete, blev genopbygningen særligt langsom. I årene efter krigen fik nye gældsrelationer især form af skatte- og afgiftsgæld til den stat, der trods tidernes hårdhed havde et umætteligt behov for penge til sine soldater, skønt Haderslev amt dog ganske længe fik skatnedsættelse. Væksten i *den* gæld kan ikke tages til indtægt for et velfungerende kreditmarked, men for en svækkelse af økonomien, som i høj grad blev skabt af krigens ødelæggelser, men hvis virkninger utvivlsomt blev værre af statens skattekrav.

Det tog lang tid at overvinde den krise, men det skete dog. Omkring 1710 var herredet stort set genopbygget, markerne besåede og besætningerne ganske anselige, som vi har set. Og i 1700-tallet havde Haderslev amt igen ry for at være økonomisk blomstrende. Kreditvæsenet i den periode er ikke undersøgt, men mon ikke det mindede en del om det, vi har truffet ved midten af 1600-årene?

SUMMARY

*Debt in Gram District
Loan, Credit and Money Economy in Schleswig
before and after the 1657-60 Disaster*

The present article deals with credit relations among peasants in the seventeenth century, more specifically, in Gram District (*herred* in Danish) in the northern half of the Duchy of Schleswig. Here, virtually all the peasants were freeholders or crown tenants and since 1632 generally exempt from labour service. Their most important obligations to the Crown were stipulated in monetary tariffs: partly rents and dues, partly incremental taxes. Generally, this means that the economy in this respect was more monetarized than in the Kingdom of Denmark, where rents in kind and labour service were prevalent.

Gram District was severely affected by the 1657-60 war. The district not only suffered from the contributions extorted by occupational troops, but also from devastation, plunder, and an epidemic that wiped out large portions of the population. After the war, two-thirds of the farms and houses lay desolate, and it took many years for the district to fully recover.

The study throws light on credit conditions before and after the war. It is true that the source material is from the post-war period, consisting, as it does, of court records from 1661 and 1667-70, but the 1661 court records contain a number of estate assessments and evaluations of assets and liabilities of abandoned farms that afford insights into pre-war credit conditions.

There was a widespread credit system in Gram District before the war. Most by far of the examined estates and assessments reveal debt relations, and of these the greater part was between peasants, while tax and rent arrears and debts to town merchants played a minor role. A number of debts were the result of sibling inheritance claims. To be sure, only freeholders owned land, but all peasants owned farm buildings, which together with stock, furnishings and the like represented considerable values to be divided among the heirs. The problem of division was often solved by the heir to the farm issuing bonds to the other heirs. Where the details of this arrangement are known, and mostly they are not, it was normal to pay interest, if the heir was of age.

Inheritance is far from the only explanation of debt relations. Approximately a third of the examined estates contain a number of debt items, in round figures, to other peasants, often documented with a bond (*obligation* in Danish). Furthermore, the sources show that a large group of peasants owed money to a smaller group. In some cases it is explicit that the money was lent with interest, while in various other cases this is implied in the debt relation patterns.

It appears that there was a number of active moneylenders spread throughout the district. They lent money on interest, normally within a limited geographical area, typically a couple of parishes. The money market was thus quite local, and the interest rate fixed; it was none the less a money market. A rather large segment of the peasants figured as borrowers in this credit market, while others appear to have had only the credit relations that derived from inheritance or tax and rent arrears, merchant credit, etc.

After the war, property rights and credit claims were remembered, recorded and formally recognized despite the disastrous condition of the district, and this was to a large extent facilitated by surviving bonds. On the other hand, it is clear that very many debtors or their heirs were incapable of paying their debts. Assessments of abandoned farms and various estates functioned in practice as bankruptcies, where property was turned over to a new owner, who incurred a debt corresponding only to assets.

Ten years after the war the debt patterns of the surviving peasants were not much different from those reflected in the estates from 1661. However, two changes can be seen. Firstly, there is a greater frequency of tax and excise arrears. Secondly, the largest debts between peasants were old, pre-war debts, and in many instances default on interest went all the way back to the war. This shows that the legal system was still intact, but that the credit market was in deep crisis. After the war, only one notably active moneylender is to be found: the Justice of the Peace (*herredsfoged* in Danish).

Translated by Michael Wolfe